

ΝΕΩΤΕΡΑΙ ΠΡΟΟΔΟΙ ΤΗΣ ΧΡΙΣΤΙΑΝΙΚΗΣ ΚΑΙ ΒΥΖΑΝΤΙΝΗΣ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑΣ *

ΥΠΟ

ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥ Δ. ΚΑΛΟΚΥΡΗ

ΥΦΗΓΗΤΟΥ ΤΗΣ ΧΡΙΣΤΙΑΝΙΚΗΣ ΚΑΙ ΒΥΖΑΝΤΙΝΗΣ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑΣ
ΕΝ Τῷ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙῳ ΑΘΗΝΩΝ

Γεγονὸς ἀναντίλεκτον ἀποτελοῦσιν αἱ κατὰ τοὺς χρόνους ἡμῶν πρόοδοι τὰς ὁποίας, παραλλήλως πρὸς ἄλλας ἐπιστήμας, ἐπετέλεσε καὶ ἡ Χριστιανικὴ καὶ Βυζαντινὴ Ἀρχαιολογία. Αὗται ὀφείλονται εἰς τὰς σταθερῶς αὐξανομένας ἐρεῦνας τῶν μνημείων τῆς παλαιοχριστιανικῆς καὶ Βυζαντινῆς ἀρχαιότητος ὑπὸ τῶν ἀρχαιολόγων καὶ ἱστορικῶν τῆς τέχνης, τὰς ὁποίας ὑπηγόρευεν ἡ βαθεῖα καὶ ἱερὰ διάθεσις ὅπως μελετήσωσι τὴν προέλευσιν καὶ διαμόρφωσιν τῆς τέχνης ἣν ἐνεδύθη καὶ μεθ' ἧς συνεβάδιζε καὶ συμβαδίζει ἡ Χριστιανικὴ λατρεία.

Παράλληλος ὁμως βαίνει καὶ ἡ πρόδος τῆς καθόλου Ἀρχαιολογίας. Καὶ οἱ μὲν προϊστορικοὶ ἀρχαιολόγοι ἀνιχνεύοντες τὰ μνημεῖα τῆς τέχνης τοῦ προϊστορικοῦ κόσμου, οἱ δὲ κλασσικοὶ τοῦ ἱστορικοῦ, ἐπιζητοῦσι νὰ παρακολουθήσωσι, νὰ ἐρμηνεύσωσι καὶ ἀξιολογήσωσι τὴν πορείαν τοῦ ἀνθρώπου καὶ τῶν ἐπιτευγμάτων τοῦ πολιτισμοῦ αὐτοῦ ἐπὶ τῆς γῆς, οἱ δὲ χριστιανολόγοι—ἀρχαιολόγοι, τὰς μορφὰς καὶ τοὺς τύπους τῆς τέχνης τῶν παλαιοχριστιανικῶν

---

* Ἡ παρούσα μελέτη ἀπετέλεσεν ἐναρκτήριον μάθημα εἰς τὴν Χριστ. καὶ Βυζαντινὴν Ἀρχαιολογίαν γενόμενον ἐν τῷ Πανεπιστημίῳ τὴν 5-12-1959. Παρέστησαν ἅπαντες οἱ κ. κ. Καθηγηταὶ καὶ Ἰγνηταὶ τῆς Θεολογικῆς Σχολῆς τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν, οἱ ἀρχαιολόγοι καθηγηταὶ τῆς Φιλοσοφικῆς Σχολῆς κ. κ. Ἀναστ. Ὀρλάνδος, Ἀκαδημαϊκὸς καὶ Νικ. Κοντολέων, Φοιτηταὶ καὶ ἱκανὸς ἀριθμὸς φίλων τῆς Χριστιανικῆς καὶ Βυζαντινῆς Τέχνης. Ὁ Κοσμητὼρ τῆς Θεολογ. Σχολῆς κ. Λεων. Φιλιππίδης ἐκάλεσεν εἰς τὸ Βῆμα τὸν ὁμιλήτην διὰ τῶν κατωτέρω.

«Ὁ διδάκτωρ τῆς Θεολογίας κ. Κωνσταντῖνος Δ. Καλοκύρης, Προϊστάμενος τῆς Δ' Ἐφορείας Βυζαντινῶν Ἀρχαιοτήτων, ὑποστὰς τὴν νόμιμον δοκιμασίαν, ἐξελέγη ὑπὸ τῆς καθ' ἡμᾶς Θεολογικῆς Σχολῆς παμψηφεὶ καὶ διὰ Β. Δ. διορίσθη Ἰγνητὴς τῆς Χριστιανικῆς καὶ Βυζαντινῆς Ἀρχαιολογίας ἐν τῷ Πανεπιστημίῳ τούτῳ, ἐν συνεχείᾳ δέ, μετ' ἀπόφασιν καὶ ἀθίσι τῆς ἡμετέρας Σχολῆς, ἐντεταλμένος Ἰγνητὴς τοῦ μαθήματος τούτου εἰς τὴν ὁμώνυμον κενὴν ἔδραν, ἣν ἐλάμπρυνεν ὁ λόγῳ ὀρίου ἡλικίας ἀποχωρήσας ὁμότιμος Καθηγητὴς Ἀκαδημαϊκὸς κ. Γεώργιος Σωτηρίου.

Ὁ ἐντεταλμένος Ἰγνητὴς κ. Καλοκύρης ἀρχεται σήμερον δημοσίᾳ τῶν παραδόσεων αὐτοῦ, κατὰ τὰ παρ' ἡμῖν εἰθισμένα· θὰ διδάξῃ περὶ τῶν νεωτέρων προόδων τοῦ κλάδου, εἰς ὃν μετὰ φλογεροῦ ζήλου ἀφιέρωσε τὴν ζωὴν του καὶ τὴν ἐπιστημονικὴν του δρασίαν, προοιωνίζομένην λαμπρὰν σταδιοδρομίαν.

Ὁ ἔγκριτος κ. Συνάδελφος παρακαλεῖται νὰ λάβῃ τὸν λόγον».

καὶ βυζαντινῶν χρόνων ἰχνιλατοῦντες πειρῶνται νὰ συλλάβωσι καὶ κατανοήσωσι τὸ ὑπὸ τούτους ἐκδηλούμενον καὶ δι' αὐτῶν ὑπηρετούμενον μέγιστον ἱστορικὸν γεγονός, ὅποιον ἐγένετο καὶ εἶναι ὁ Χριστιανισμός. Τῆς κλασσικῆς τέχνης τοὺς μελετητὰς κινεῖ ὁ ἔρωσ τῆς ἐρεύνης τοῦ Κ α λ ο ὕ, οὐτινος ἡ πραγμάτωσις, ὡς ὑψίστου τῆς τέχνης ἰδανικοῦ, ἐπετεύχθη ἐν τῇ ἀρχαίᾳ Ἑλλάδι. Τοὺς βυζαντινολόγους πάλιν ὠθεῖ ἡ ἱερὰ ἐπιθυμία τῆς ἐρεύνης τοῦ ὕ ψ η λ ο ὕ, οὐτινος ἡ ἐπίτευξις συνετελέσθη ἐν τῇ τέχνῃ τῆς Ἑκκλησίας. Ἀμφοτέρους παρορμᾷ ἡ γνῶσις τοῦ ἱστορικοῦ παρελθόντος, δι' οὗ ἐρμηνεύεται τὸ παρὸν τῆς ἀνθρωπότητος. Οἱ ἀντιλαμβάνόμενοι ἔθεν, τὴν ἔφεσιν ταύτην ὡς ἀποτελοῦσαν τὸ βαθύτατον βίωμα τῶν ἀρχαιολόγων καὶ τῶν ἱστορικῶν καθίστανται ἱκανοὶ καὶ νὰ ἐξηγήσουν τὸ διατὶ σήμερον, εἰς ἐποχὴν μάλιστα τῶν διαπλανητικῶν πτήσεων καὶ ἐξαγωγῶν ἐρευνῶν, ἀνθοῦσιν αἱ ἀρχαιολογικαὶ σπουδαὶ καὶ διατὶ ἐπιτελεῖα ἐπιστημόνων, καθημερινῶς πλαισιούμενα, στρέφονται ἐναμίλλως εἰς τὴν γῆν διὰ νὰ εὔρουν μεταξὺ τῶν ἐρειπίων τῶν μνημείων τῆς, τὴν λύσιν τῶν προβλημάτων των. Ἀντικειμενικοὶ καὶ ἐν ἐπίγνωσει τῆς ἱερότητος τῆς ἀποστολῆς αὐτῶν, μὲ τὴν σκαπάνην εἰς τὰς χεῖρας οἱ ἐργάται τῶν ἀρχαιολογικῶν ἐπιστημῶν, συγχαίρουν ἐναβρυνόμενοι τοὺς μύστας τῶν φυσικῶν ἐπιστημῶν διὰ τὰς πρὸς κατάκτησιν τοῦ σύμπαντος προόδους των, ὅμως, χωρὶς νὰ ἐντυπωσιάζωνται ἐκ τούτων κύπτουν ἐν συνεχείᾳ εἰς τὴν ἔρευναν τῆς γῆς, ἥτις, ἀποκαλύπτουσα εἰς αὐτοὺς συνεχῶς τὰ μυστικά της, φαίνεται ὡς νὰ ἀπευθύνῃ εἰς τὰ μύχια τῆς ψυχῆς αὐτῶν — ἱκανοποίησις πρὸς τὴν προσγείωσίν των! — λόγους ἀναλόγους πρὸς τοὺς στίχους τοῦ Goethe, ἀπὸ τὰ Grenzen der Menschheit...¹

Hebt sich, der Mensch, auswärts
und berührt
mit dem Scheitel die Sterne,
nirgends haften dann
die unsichern Sohlen,
und mit ihm spielen
Wolken und Winde...

★

Πολλὰ εἶναι τὰ προβλήματα καὶ τὰ γενικώτερα θέματα τῆς Χριστιανικῆς καὶ Βυζαντινῆς Ἀρχαιολογίας εἰς τὰ ὅποια σημαντικὴ πρόοδος ἐσημειώθη κατὰ τοὺς χρόνους ἡμῶν. Ὁὰ περιορισθῶμεν μόνον εἰς τὴν ἐκθεσιν τῶν κυριωτάτων ἐκ τῶν προβλημάτων καὶ θεμάτων, τὰ ὅποια μάλιστα προήχθησαν μετὰ τὸν τελευταῖον πόλεμον. Ἐννοεῖται ὅτι καὶ περὶ τούτων συντο-

1. Goethes Gedichte, Ausgewählt und eingeleitet von Univ. Prof. Dr H. Kindermann (Reclam) Leipzig 1939, σελ. 90.

μώτατα θά διαλάβωμεν, κατὰ τὴν ρύθμισιν ἐξ ἄλλου τῆς κλεψύδρας πρὸς τὴν ὅποιαν ὀμιλοῦμεν.

Α.— Θεμελιώδες θεωρεῖται πάντοτε τὸ πρόβλημα τοῦ τόπου ἐξ οὗ προῆλθεν ἡ χριστιανικὴ τέχνη. Τοῦτο ἀπὸ τῶν χρόνων τοῦ Strzygowski ἐνετοπίσθη μεταξὺ τῆς Ἀνατολῆς καὶ τῆς Ρώμης. Μὲ τοὺς ἐνθουσιασμοὺς ἐκ τῆς ἐρεῦνης τῶν κατακομβῶν, ἐν αἷς τὸ πλῆθος τῶν τάφων καὶ τῶν τοιχογραφιῶν, καὶ τῆς, ἐξ ἀφορμῆς αὐτῶν, δημιουργίας τῆς θεωρίας τῆς αὐτοκρατορικῆς ρωμαϊκῆς τέχνης (τῆς γνωστῆς Reichskunst) ὑπεστηρίχθη, μάλιστα ἀναφανδὸν ὑπὸ τῶν Wilpert, Kraus καὶ Rivoira, ἢ ἐκ Ρώμης καταγωγή αὐτῆς. Πρὸς αὐτοὺς καὶ εἰδικώτερον πρὸς τὸν Rivoira ἰσχυρῶς ἀντεπεξῆλθε τότε ὁ Strzygowski, ὑπερμαχῆσας τῆς Ἀνατολῆς, δι' ἣν μάλιστα σπουδαίας ἀφιέρωσε μελέτας. Ἐκτοτε ὁ ἀγὼν ἐξηκολούθησε καίτοι ὀλίγον κατ' ὀλίγον τὰ ἐκ τῶν χωρῶν τῆς Ἀνατολῆς πλούσια καὶ σπουδαία εὐρήματα ἐδικαίωνον τὸν αὐστριακὸν ἐπιστήμονα, παρὰ τὴν στάσιν δυτικῶν χριστιανολόγων ὑποθαλπομένων ὑπὸ τοῦ Βατικανοῦ, διὰ τοὺς γνωστοὺς λόγους. Ἐσχάτως ἡ πάλη ἐνετάθη, βαρεῖα δ' ἄμως ἡ πλάστιγξ κλίνει ὑπὲρ τῆς Ἀνατολῆς διὰ τῶν ὀνομάτων τῶν ἐπιφανεστέρων καὶ ἀντικειμενικωτέρων συγχρόνων ἐρευνητῶν ὡς οἱ Sauvaget, Lassus, A.M. Schneider, Grabar, Lemerle, Dyggve κ. ἄ. Εἰς τὴν ἑλλην φάλαγγα εὐρίσκονται κυρίως Ἴταλοί, ἐπιμένοντες εἰς τὸν ρόλον τῆς Ρώμης τοῦ Μιλάνου καὶ τῆς Ραβέννης. Ἠγεῖται πάντοτε ὁ S. Bettini², ἀκολουθεῖ ὁ Cecchelli³, ὁ Chierici⁴. Ἀλλὰ καὶ ἕτεροι εἶναι μετ' αὐτῶν ὡς ὁ Sas-Zaloziecky⁵ καὶ ὁ Swift. Ὡς συζητήσιμοι, νομιζόμεν, θεωροῦνται σήμερον αἱ σχετικαὶ γνῶμαι τοῦ Cecchelli⁶, σαβινιστικῶς φανατικῆ—καὶ οὕτω μὴ προάγουσα τὴν ἐρευναν— ἢ ἐπιμονῆ τοῦ Bettini⁷, ἄνευ πρωτοτυπίας αἱ ἀπόψεις τοῦ Chierici⁸, μονομερῆς δὲ ἡ περὶ ρωμαϊκῶν ἐπιδράσεων εἰς τὴν χριστιανικὴν θολοδομίαν ἄποψις τοῦ Sas-Zaloziecky.

Πάντας αὐτοὺς ὑπερέβαλεν ὁ E. H. Swift⁹ διὰ τῶν πανρωμαϊκῶν θεω-

2. Studi recenti sull' arte bizantina, ἐν Critica d' arte, Firenze 3 β. 1949, σελ. 135-147.

3. Italia, Bisanzio ed Oriente, Felix Ravenna 6 (LVII) 1951, σ. 34-54.

4. Calderimi, Chierici, Cecchelli, La basilica di S' Lorenzo Maggiore in Milano, Milan, 1952, μέρος β', σ.σ. 61. 197.

5. Westrom oder Ostrom? Revisionistische Ansichten über das Verhältnis der bildenden Kunst Byzanz' zu Rom und Orient, ἐν Jahrbuch d. Oesterreich. Byzant. gesellschaft, Wien, 2, 1952 σ.σ. 144-174.

6. Ἐνθ' ἀνωτ. σελ. 62

7. Ἐνθ' ἀν. σ. 135 κ. ἐξ. Πρβλ. P. Lemerle ἐν Revue des Études Byzantines, tom. XIII. 1953. σελ. 243, No 264.

8. R. Krautheiner, The Art Bulletin America, t. XXXV, 1953 σελ. 152-154 καὶ A. M. Schneider, B. Z. 46, 1953 σ.σ. 184-187.

9. Roman sources of Christian art, New York, 1951.

ριῶν αὐτοῦ ὡς διετύπωσεν εἰς τὸ ἐν Ἀμερικῇ τὸ 1951 ἐκδοθὲν ἔργον τοῦ «Αἰρωμαϊκὰ πηγαὶ εἰς τὴν χριστιανικὴν τέχνην», εἰς ὃ ὅλως ἀκριτῶς, ἀβασανίστως καὶ ἀμεθόδως ἀνήγαγεν εἰς τὴν παράδοσιν ἀποκλειστικῶς τῆς Ρώμης, οὐ μόνον τὸν παλαιοχριστιανικὸν κανόν, τὰ μαρτύρια, τὰ βαπτιστήρια, ἀλλὰ καὶ πάντα συλλήβδην τὰ ἤδη τῶν ἐκκλησιῶν, παλαιοχριστιανικῶν καὶ βυζαντινῶν καὶ ὑπεστήριξε μάλιστα τὰ ἐσφαλμένα, ὅτι δηλ. ἡ πρόθεσις καὶ τὸ διακοινωνικὸν ὑπῆρχον ἤδη ἀνεπτυγμένα τὸν Δ' αἰῶνα, τὰ πεπολαιωμένα, ὅτι δηλ. ἡ ἁγ. Σοφία Κωνσταντινουπόλεως ὑπόδειγμα ἔσχε τὴν βασιλικὴν τοῦ Μαξεντίου καὶ τέλος, τὰ ὅλως μυθώδη, ὅτι τάχα ὁ ἀδελφὸς τοῦ ἐνὸς τῶν ἀρχιτεκτονησάντων τὴν ἁγ. Σοφίαν, ἦτοι τοῦ Ἀνθεμίου, μεταβάς εἰς Ρώμην, ἀπέστειλε τῷ ἀδελφῷ αὐτοῦ τὸ σχέδιον τοῦ ναοῦ τούτου!

Ἐν ἀντιθέσει πρὸς τὸν ἀνωτέρω καὶ τοὺς προμνημονευθέντας ὑπερμάχους τῆς Ρώμης, ὁ Ward Perkins¹⁰, ἐν συνέσει καὶ σωφροσύνῃ ἐξετάζων τὸ ζήτημα τῶν ἀρχῶν τῆς Χριστιανικῆς τέχνης εἰς τὴν «περὶ τῶν Ἰταλικῶν στοιχείων εἰς τὴν ὄψιμον ἀρχιτεκτονικὴν τῆς Ρώμης καὶ τὴν πρώϊμον τοῦ μεσαίωνος» μελέτην του, καίτοι δὲν ἀρνεῖται τὸν ρωμαϊκὸν παράγοντα, ἰδίᾳ εἰς τὴν θολοδομίαν— ἦτις νομίζει ὅτι ἀνεπτύχθη εἰς βόρειον Ἰταλίαν εἰς ἣν συνεχίσθη καὶ ἐξειλίχθη ἡ ἀνατολικὴ παράδοσις — ὅμως τονίζει τὸ ἑλληνιστικὸν στοιχεῖον εἰς τὴν διαμόρφωσιν τῆς χριστιανικῆς τέχνης καὶ τὴν παράλληλον πρὸς τὰ ρωμαϊκὰ μνημεῖα συνύπαρξιν ἀρχιτεκτονικῶν μορφῶν καὶ στοιχείων (ὡς περιφερικῶν κτιρίων, τρούλλων ὑψουμένων ἐπὶ τετραγώνου, ἡμιχωνίων, σφαιρικῶν τριγώνων) καὶ εἰς προϊουστινιάνεια μνημεῖα τῆς Ἀνατολῆς τὰ ὅποια καὶ κατονομάζει. Εἰς τὰς ἀρχάς, λέγει, τοῦ Ε' αἰῶνος ἔχομεν εἰς τὸν ἁγ. Μηνᾶν (κρύπτην) παρὰ τὴν Ἀλεξάνδρειαν, τὰς κόγχας, ἀλλὰ καὶ τὰ σφαιρικὰ τρίγωνα, δι' ὧν τελεῖται ἡ μετάβασις ἀπὸ τοῦ τετραγώνου εἰς τὴν κύκλον εἰς τοὺς τρουλλαίους ναοὺς. Εἰς τὴν Ἰταλίαν ὅμως—λέγει οὗτος—εἶναι ἀπολύτως ἀμφίβολον ἐὰν ὑπάρχη καὶ ἐν κτίριον μὲ τρούλλον ἐπὶ τετραγώνου πρὸ τοῦ Στ' αἰῶνος.— Ἐκ τούτου ἐξάγεται ὅτι καὶ ἡ ἀνάλογος διάταξις τοῦ τρούλλου τῆς ἁγ. Σοφίας, δὲν εἶναι ρωμαϊκὴ, ἀλλ' ἀνάγεται εἰς τὴν Ἀνατολήν.

Ἰσχυρότατον ὅμως πλῆγμα κατὰ τῶν φιλορωμαϊκῶν ἀπόψεων ἦλθε νὰ καταφέρῃ προσφάτως ὁ διάσημος Δανὸς ἀρχιτέκτων καὶ ἀρχαιολόγος E. Dyggeve¹¹, ὁ ἀνασχάσας καὶ ἐξονυχιστικῶς ἐξερευνήσας τὸν ἀρχαῖον Σάλωνα τῆς Δαλματίας καὶ τὰς νεκροπόλεις τῆς Μαναστηρινῆς, Κάπλιγιούτς καὶ Μαρούσινατς, εἰς ὧς οὐ μόνον παλαιοχριστιανικὰ ἀρχιτεκτονικὰ μνημεῖα ἔφερον εἰς φῶς, ἀλλὰ καὶ ἐπιγραφὰς σπουδαίας ὧν αἱ περισσότεραι ἑλληνικαί. Ἡ τέχνη τῶν ἀποκαλυφθέντων δι' αὐτοῦ μνημείων τοῦ Δ' καὶ Ε' αἰῶνος εἶναι

10. The Italian element in late Roman and early medieval architecture: Proceedings of the British Academy 33, 1947 (δημοσ. 1949) σ. σ. 163-194.

11. History of Salonitan Christianity (Institutet for sammenlignende Kulturforskning) Oslo, 1951. Καὶ D y g g e v e—E g g e r, Forschungen in Salola, Wien 1939.

καταφανῶς Ἀνατολική, τέχνη τῆς Συρίας καὶ Μεσοποταμίας. Ἀντιθέτως οὐδὲν στοιχεῖον προέκυψεν, ἐκ τῆς τοιαύτης ἐκτάσεως ἐρεῦνης, τὸ ὁποῖον νὰ ὑπενθυμίῃ τὴν ρωμαϊκὴν τέχνην. Καὶ εἶναι τοῦτο ἐκτάκτως ἐνδιαφέρον, διότι πρόκειται περὶ χώρας παροχθίου τῆς Ἀδριατικῆς καὶ δεδικοιολογημένως θὰ ἀνέμενε τις ἐπιδράσεις ἐκ τῆς Ρώμης ἢ τοῦ Μιλάνου.

Τὸ συμπέρασμα ἐκ τῆς ὅλης συγχρόνου κινήσεως περὶ τὸ μέγα τοῦτο πρόβλημα τῶν ἀρχῶν τῆς Χριστιανικῆς τέχνης δύνανται νομίζω, ἐκ τῶν συγχρόνων δεδομένων, νὰ εἶναι τὸ ἐξῆς: Ἡ Ἀνατολή, εἰς ἣν ἐγεννήθη ὁ Χριστιανισμός, ἔδρασαν οἱ μεγάλοι Πατέρες καὶ Διδάσκαλοι τῆς Ἐκκλησίας, ἔλαβον χώραν αἱ Οἰκουμενικαὶ Σύνοδοι καὶ ἐνεφανίσθησαν αἱ αἵρέσεις, ἡ Συρία, ἡ Αἴγυπτος, ἡ Μεσοποταμία, ἡ Παλαιστίνη καί, πρὸ πάντων, ἡ Μ. Ἀσία, διεδραμάτησαν τὸν πρωτεύοντα ρόλον εἰς τὴν δημιουργίαν τῆς Χριστιανικῆς τέχνης. Ἐνταῦθα τῇ ζωογόνῳ ἐπιδράσει τοῦ Χριστιανισμοῦ ἢ αὐτόχθων καὶ παλαιόθεν ἀκμαία ἀνατολικῆ τέχνη καὶ ἡ διὰ τῶν διαδόχων τοῦ Μ. Ἀλεξάνδρου ἐξαπλωθεῖσα ἑλληνιστικὴ, ἦλθον εἰς μίαν γόνιμον σύζευξιν. Ἀποτέλεσμα αὐτῆς ἦτο ἡ δημιουργία τῆς Χριστιανικῆς τέχνης μετὰ τὸν διπλοῦν χαρακτήρα της: Ἀνατολικὸν καὶ Ἑλληνιστικόν. Ἀκολουθεῖ τὸ ἱστορικὸν γεγονός τῆς ὑποχωρήσεως τῆς Ρώμης λόγῳ τῆς ἰδρύσεως τῆς Κων/πόλεως καὶ ἀναδείξεως αὐτῆς κέντρου τοῦ Βυζαντινοῦ Κράτους, ἡ ἀφύπνησις τῆς συνειδήσεως τῶν ἀνατολικῶν λαῶν πρὸς οὗς ἡ Κωνσταντινούπολις ἔρχεται εἰς ἀμεσώτατην σχέσιν καὶ δέχεται εἰς τὴν τέχνην της τὰς ἐξ αὐτῶν ἐπιδράσεις. Ἡ βασιλεύουσα ὁμως, ἀποδέκτης ὄλων τούτων τῶν ἐξ ἀνατολῆς ἐπιδράσεων καὶ καλλιτεχνικῶν ρευμάτων, κατῴρθωσεν, ὀλίγον κατ' ὀλίγον (ἤδη ἀπὸ τοῦ Θεοδοσίου τοῦ Μεγάλου) νὰ συγχωνεύσῃ ταῦτα μετὰ τὸν ἑλληνικὸν χαρακτήρα της καὶ τὸν ἑλληνικὸν πολιτισμὸν της καὶ νὰ θέσῃ τὴν σφραγίδα της εἰς τὴν Χριστιανικὴν τέχνην ἥτις ἀπὸ τοῦ Ἰουστινιανοῦ καὶ ἐξῆς θὰ διαλάμψῃ πλέον ὡς Βυζαντινὴ. Τὸ ἑλληνικὸν αἰσθητήριον αὐτῆς ἐπιλέγει μὲν τὸν ἀνατολικὸν τροῦλλον δι' οὗ παράγει τὸν νέον ἀπαράμιλλον ρυθμὸν εἰς τὴν τέχνην, ἀποκρούει ὁμως τὸ ἕτερον ἀνατολικὸν στοιχεῖον στεγάζσεως τῶν βασιλικῶν ἤτοι τὰς ἡμικυλινδρικὰς καμάρας καὶ υἰοθετεῖ τὴν ξυλίνην ἑλληνιστικὴν στέγην (μετ' ἐμφανῶν ζευκτῶν ἢ μετὰ φατνωματικῆς ὀροφῆς) ἥτις ἰδίᾳ ἐφηρμοσθῆ ἤδη εἰς βόρ. Συρίαν, Ἀφρικὴν, παράλια Μ. Ἀσίας, Ἑλλάδα, Δαλματίαν κ. ἄ. Δέχεται ὁμοίως τὸν πλοῦσιον ἀνατολικὸν διάκοσμον, τὴν σπατάλην τοῦ χρυσοῦ καὶ τῶν χρωμάτων, ἥτοι τὴν πολυτέλειαν τὴν ἀσιατικὴν, τὴν ἐχούσαν ὑπόδειγμα τὴν Περσίαν τῶν Σασσανιδῶν, καὶ ὅστις ἀπὸ τοῦ Γ' αἰῶνος σοβαρῶς ἐπέδρα εἰς τὸ Βυζάντιον διὰ τῆς τέχνης του (Grabar). Προσοικεῖται πρὸς τούτους εἰς τὴν ζωγραφικὴν τὴν ἀνατολικὴν παράδοσιν μετὰ τὴν μετωπικὴν ρυθμικότητα καὶ τὰς ἱερατικὰς στάσεις τῶν ἁγίων, ἀλλὰ διατηρεῖ ἐπίσης καὶ ἐξαίρει, ἐτι μᾶλλον, τὴν χάριν καὶ τὴν κομψότητα — τὴν αἰσθησιν τῆς πραγματικότητος καὶ τοῦ γραφικοῦ, στοιχεῖα δῆλον ὅτι ἐξ ὀλοκλήρου ἑλληνι-

στικά. Καὶ ἐὰν τὰ ἀνωτέρω στοιχεῖα, τὰ ἀρχιτεκτονικὰ καὶ τὰ ζωγραφικὰ, συναντῶνται καὶ εἰς τὴν αὐτοκρατορικὴν Ρώμην, θὰ εἶναι ἀληθῶς παράλογον νὰ διεκδικήσῃ αὕτη τὴν τιμὴν τῆς προελεύσεώς των. Διότι πρόκειται περὶ στοιχείων εἰσδυσάντων ἀπλῶς εἰς αὐτὴν διὰ τοῦ ἑλληνιστικοῦ πολιτισμοῦ.

Καὶ τῷ ὄντι. Πολὺ πρὶν κατασκευάσων οἱ ρωμαῖοι τροῦλλους, ὡς τοῦ Πανθέου, οἱ Ἀσσύριοι εἶχον ὑψώσει τοιούτους ἐπὶ τετραγώνων μάλιστα αἰθουσῶν, τροῦλλος δέ, μορφούμενος ἐπὶ σφαιρικῶν τριγώνων, ἐξηκριβώθη εἰς Αἴγυπτον ἐπὶ πλινθοκτίστου κτιρίου τοῦ ἀρχαίου βασιλείου (Schweinfurth, 41). Πρὶν ἐφαρμόσων οἱ Ρωμαῖοι τὰς γωνιαίας κόγχας (trompes d' angle) ὑπῆρχον αὐταὶ εἰς τὰ Περσικὰ ἀνάκτορα τοῦ Ferouzabad, Sarvistan κ. ἄ.¹¹ α. Αἱ ἀνασκαφαὶ τῆς Δούρας—Εὐρωποῦ τῆς Μεσοποταμίας¹² ἀπεκάλυψαν διαμορφωμένην ἐκεῖ, περὶ τὸ 250 μ. Χ., ἑλληνιστικὴν οἰκίαν εἰς «οἶκον» λατρείας τῶν χριστιανῶν ὅστις θεωρεῖται τὸ «bisher älteste bekannte oberirdische christliche Kultanlage»¹³. Αἱ ἀνασκαφαὶ τοῦ Dyggve εἰς τὸν Σάλωνα¹⁴ ἔφερον εἰς φῶς δύο «οἴκους ἐκκλησίας» (Hauskirche) τοῦ τέλους τοῦ Γ' αἰῶνος, ὧν ὁ εἷς ἔχει καὶ εἶδος κόγχης ἐγγεγραμμένης καὶ φράγμα τοῦ Ἱεροῦ Βήματος. Βασιλικὴ Χριστιανικὴ, τοῦ ἰδίου αἰῶνος, ἀπεκαλύφθη ἐν Ἀκυλῆια τῆς βορ. Ἀδριατικῆς ὑπὸ τοῦ Gnirs¹⁵ μὲ ψηφιδωτὸν δάπεδον καλλιεργηθὲν ὑπὸ τοῦ ἐπισκόπου Θεοδώρου... Ἐπανελάβον αἱ ἀνωτέρω μνημονευθέντες, τῆς Ρώμης ὑπέρμαχοι, ὅτι τὰ ἀνάκτορα τοῦ Μ. Κων/νου θὰ ἦσαν ἀνάλογα πρὸς τὰ τοῦ Διοκλητιανοῦ ἐν Ἀσπαλάθῳ (Spalato, Split) τῆς Δαλματίας. Ἄλλ' ἐλησμόνησαν ὅτι τὰ ἀνάκτορα ταῦτα τοῦ Διοκλητιανοῦ ἦσαν ἀναμυβίβλως ἀνατολικοῦ ρυθμοῦ. Δὲν ἀρνούμεθα ὅτι ἡ Ρώμη μετεχειρίσθη τὰ σταυροθόλια (πρὸς κάλυψιν ὅμως τετραγώνων αἰθουσῶν) καὶ ὅτι ἐχρησιμοποίησε καὶ τὰ διὰ κίωνων κτίρια (Οὐλπία βασιλική, βασιλικὴ Μαξεντίου κ.λ.π.) καὶ δι' αὐτῶν ἐπέδρασεν ἐπὶ τῆς Χριστιανικῆς τέχνης. Ἀλλὰ διὰ μὲν τὰ πρῶτα θὰ ὑπάρχουν πάντοτε αἱ ἐτρουσκικαὶ περὶ τοξοδομίας προϋποθέσεις, διὰ δὲ τὰ δεύτερα, πάντες γνωρίζομεν ποῖοι πρὸ τῶν Ρωμαίων ἐφεῦρον καὶ ἐχρησιμοποίησαν τὰ διὰ κίωνων ἱερά. Εἰς τὰς Κατακόμβας τῆς Ρώμης εὐρίσκομεν ζωγραφικὰ θέματα ἐρωτιδέων, τριτώνων, ἀνθέων, κ.λ.π., ἀγαπητῶν εἰς τὸν ρωμαϊκὸν κόσμον. Ἀλλὰ ταῦτα δὲν ἀνήκουσιν ἀποκλειστικῶς εἰς τὸν ρωμαϊκὸν ἀλλ' εἰς τὸν ἑλληνο-ρωμαϊκὸν κόσμον. Μὴ λησμονοῦμεν

11. α. Πρβλ. E. Stikas, L'église byzantine de Christianou en Triphylie, μέρος β'. Paris 1951.

12. Hopkins, ἐν The Excavations at Doura—Europos by M. Rostovzeff, New—Haven 1934 σ. 238 κ. ἔξ.

13. Fh. Schweinfurth, Die Byzantinische Form, Berlin 1943 (α' ἔκδ.) σελ. 37.

14. Βλ. ἐν Atti del III Congresso di archeol. christiana, σ. 240 κ. ἔξ.

15. Die basilika in Aquileja, ἐν Mitt. der Zentral. kommission für Denkm. XIV, 59 κ. ἔξ.

ἐξ ἄλλου ὅτι ὁ προσφιλέτης ΙΧΘΥΣΙ τῶν Κατακομβῶν ἀνεφάνη τὸ πρῶτον ἐν Συρίᾳ, ὡς ὑπὸ τῶν πλείστων πιστεύεται καὶ διεδόθη, κατόπιν τὸν Β' αἰ., κατὰ τὸν F. J. Dölger¹⁶. ὅτι ἡ ἀμπελος εἶναι θέμα ἀνατολικὸν καὶ ὁ Ὁρφεύς, (ὁμοίως θέμα τῶν κατακομβῶν) ἀνήκει εἰς τὴν ἑλληνικὴν μυθολογίαν, διὰ τὰ περιορισθῶμεν μόνον εἰς τὰ παραδείγματα ταῦτα. Ὁμοίως πρέπει νὰ σημειώσωμεν ὅτι ὅτε ἐξωγραφίζοντο αἱ ἀρχαιότεραι κατακόμβαι τῆς Ρώμης (ὡς π.χ. τῆς ἁγίας Δομιτίλλης) μετ' ἑλληνιστικὴν τεχνοτροπίαν, τότε εἶχομεν εἰς τὸ λεγόμενον βαπτιστήριον, τοῦ εὐκτηρίου οἴκου τῆς Δούρας, τοιχογραφίας χαρακτῆρος μάλιστα ἐν πολλοῖς ἀνατολικοῦ. Ἄν εἰς τὰς ρωμαϊκὰς κατακόμβας ἔχομεν τὸν Καλὸν Ποιμένα, τὸν Παράλυτον μετ' ἃν τὸν κράββατον, τὴν Σαμαρείτιδα, τοὺς Πρωτοπλάστους κ.λ.π.¹⁷, τὰ αὐτὰ ἀκριβῶς θέματα ἔχομεν καὶ εἰς τὸ ἐν λόγῳ βαπτιστήριον τῆς Δούρας, αὐτῆς τῆς Πομπηίας τῆς Ἀνατολῆς, κατὰ τὸν χαρακτηρισμὸν τοῦ Schweinfurth¹⁸. Πάντα ταῦτα ἀποδεικνύουν ὅτι ἡ Χριστιανικὴ τέχνη δὲν ἦτο ἀναγκαῖον νὰ διέλθῃ ἐκ Ρώμης διὰ νὰ μυηθῇ εἰς τὰς μεθόδους τῆς ἐξελληνισμένης Ἀνατολῆς. Τί ὀφείλει λοιπὸν ἐξ ἐπόψεως οὐσιαστικῆς ἢ Χριστιανικῆς Τέχνης εἰς τὴν Ρώμην; Νομίζω ἢ ἀληθεῖα εὗρισκεται εἰς τὴν ἀπάντησιν τοῦ Lemerle: «ce que Byzance paraît devoir à Rome, c'est en réalité ce que Rome, elle même, devait à l'Orient¹⁹». Πιστεύομεν τέλος, ὅτι ἡ περὶ τοῦ ἀντιθέτου πείσμων ἐπιμονὴ ἐνίαν Δυτικῶν ἀρχαιολόγων, ἐξ ἀγνοίας ἢ ἠθελημένης παρασιωπήσεως τῆς ἀκολουθίας τῶν συγχρόνων ἐπιστημονικῶν δεδομένων, ἐξυπηρετεῖ μόνον τὴν γνωστὴν πολιτικὴν τῆς ἐξάρσεως ἐν παντὶ καὶ πάντοτε τῆς Ρώμης — πρωτεῖον — πρὸς ἐμφάνισιν αὐτῆς, διὰ παντὸς μέσου ὡς τῆς παγχριστιανικῆς μητροπόλεως, ἐπὶ τὴν «πέτραν» τῆς ὁποίας οὐ μόνον ἰδρῦθη — κατ' αὐτοὺς — ἡ Χριστιανικὴ Ἐκκλησία, ἀλλὰ καὶ ἡρχιτεκτονήθη ὁ ρυθμὸς τῶν ναῶν τῆς.

Β'. — Οὐχὶ ὀλιγώτερον ἐνδιαφέρον πρὸς τὸ ἐξετασθὲν πρόβλημα τῆς προελεύσεως καὶ διαμορφώσεως τῆς Χριστιανικῆς Τέχνης παρουσίασεν ἐσχάτως καὶ τὸ ζήτημα τῆς προελεύσεως τοῦ Χριστιανικοῦ ναοῦ, ἤτοι τοῦ ἀρχαιότερου καὶ εὐρέως διαδεδομένου τύπου, τοῦ ρυθμοῦ τῆς Βασιλικῆς. Ἡ ἔρευνα ἀπειμακρύνθη πλέον ἀπὸ τὰς παλαιότερας ἀπόψεις αἰτίας κατέχουσιν τὸν παρελθόντα αἰῶνα — ὑποστηρίζονται δὲ εἰσέτι ὑπὸ τινῶν, ἐν οἷς βεβαίως οἱ Bettini καὶ Swift — καθ' ὅς ἡ Χριστιανικὴ βασιλικὴ προέρχεται ἐκ τῆς ἀγο-

16. Das Fischsymbol in frühchristliche Zeit, ἐν ΙΧΘΥΣΙ I² 1928, σ. 389 κ. ἐξ.

17. W. Seston. L'église et le baptistère de Doura-Europos, ἐν Annales de l'École des Hautes Études de Gand I 1937. Διὰ τὸ θέμα τῶν «γυναικῶν εἰς τὸν τάφον» (Ἀνάστασις) τοῦ λεγομένου Βαπτιστηρίου τῆς Δούρας βλ. τὴν μελέτην τῆς J e a n n e Villete, Que représente la grande fresque de la maison chrétienne du Doura? ἐν Revue Biblique 60, Paris 1959 σ. σ. 348-413.

18. Ἐνθ' ἂν. σελ. 56.

19. Le style byzantin, Paris 1943 σ. 31.

ραίας ρωμαϊκῆς (forensis) ἢ τῆς κοσμικῆς (civilis), ἢ τέλος τῆς λατρευτικῆς τοιαύτης (ὡς ἦσαν λ.χ. τὰ Μίθραϊα) καθὼς εἶχεν ἰδίᾳ ὑποστηρίξει πρὸ τεσσαράκοντα πέντε ἐτῶν ὁ G. Leroux²⁰ εἰς τὸ «περὶ ὑποστύλων κτιρίων» ἔργον του. Ἡ ὁμοιότης ὅμως αὕτη ἦτις πράγματι εἶναι ἐντυπωσιακὴ, θεωρεῖται σήμερον ὅλως ἐξώτερικὴ καὶ ἐπιφανειακὴ, ἐφ' ὅσον αἱ ἔρευναι ἀπέδειξαν, ὡς παρετήρησεν ἤδη ὁ P. Lemerle ὅτι «οὐδεὶς καθαρὸς τύπος κοσμικῆς ρωμαϊκῆς βασιλικῆς ὑφίσταται, τὸν ὁποῖον νὰ συνεχίζῃ ἡ Χριστιανικὴ βασιλική»²¹.

Βῆμα πρὸς τὰ ἐμπρὸς ἐπετέλεσεν ὁ Gilbert Picard ὅστις διὰ τῆς πρὸ 15ετίας εἰς Μακτάρ τῆς Τύνιδος ὑπ' αὐτοῦ ἀνασκαφείσης, οὐχὶ ἀπλῶς εἰδωλολατρικῆς ἀλλὰ νεκρικῆς εἰδωλολατρικῆς βασιλικῆς τοῦ Ἰουλίου Πείσωνος (Piso)²², ἐπειράθη νὰ ἐρμηνεύσῃ τὴν χριστιανικὴν βασιλικὴν ὡς προεληθοῦσαν ἐκ τῆς νεκρικῆς ἐθνικῆς, ἥτοι ἐκ λατρευτικῶν νεκρικῶν προϋποθέσεων. Πρόοδον ὅμως, ἀναμφιβόλως σημαντικωτάτην ἐσημείωσε τὸ πρόβλημα ἐσχάτως διὰ τῶν ἐργασιῶν τοῦ Duggve καὶ τοῦ Grabar, οἵτινες ἠρμήνευσαν τὴν βασιλικὴν οὐχὶ ἐξ εἰδωλολατρικῶν ἀλλ' ἐκ Χριστιανικῶν νεκρικῶν προϋποθέσεων, αἱ δὲ γενικώτεροι ἀπόψεις αὐτῶν ἐπεκροτήθησαν ὑπὸ τὴν ἐγκριτοτέρων ἀρχαιολογικῶν κύκλων καὶ αὐτοῦ τοῦ Perkins²³. Οὕτως ὁ Duggve²⁴ ἐκ μιᾶς νεκρικῆς χριστιανικῆς βασιλικῆς εὐρεθείσης εἰς Maroussinats τῆς Δαλματίας, μορφουμένης α) ἐξ ἡμικυκλικῆς κόγχης εἰς ἣν, κάτωθεν Κιβωρίου, ὑπῆρχεν ὁ τάφος τοῦ τιμωμένου μάρτυρος καὶ β) μιᾶς ὑπαίθρου αὐλῆς ἐχούσης ἐκατέρωθεν ὑποστύλους στοὰς διὰ νὰ προφυλάσσωνται οἱ προσκυνηταὶ τοῦ τάφου κατὰ τὰς συνάξεις αὐτῶν (κατὰ τὸν τύπον δηλ. τῶν ὑπαίθριων βασιλικῶν—basilica discoperta) συνήγαγεν ὅτι ἡ βασιλικὴ ἐγενήθη ὑπὸ τῶν Χριστιανῶν μὲ πρῶτον στοιχεῖον ἀνάλογα διὰ τὴν νεκρικὴν λατρείαν ὑπαίθρια κτίρια. Τοιοῦτου εἶδους νεκρικαὶ ὑπαίθριοι βασιλικά ἐπῆρχον εἰς τὰ ἐκτὸς τῶν πόλεων, ἐνθα οἱ τάφοι τῶν μαρτύρων, διότι ἀντιθέτως αἱ εἰς τὰς πόλεις χριστιανικαὶ ἐκκλησίαι ἦσαν ἀπλᾶι αἵθουσαι κοινῆς (γενικῆς) λατρείας τοῦ Θεοῦ (στερούμεναι βεβαίως τάφου). Πῶς τώρα ἐκ τῶν νεκρικῶν τοιοῦτων ὑπαίθριων χριστιανικῶν βασιλικῶν τοῦ τύπου τοῦ Maroussinats, προῆλθον

20. L' édifice hypostyle, Paris 1913.

21. A propos des origines de l' édifice culturel chrétien, ἐν Bulletin de la Classe des Lettres de l' Academie Royale le Belgique, Bruxelles 1948. σ. 310.

22. La basilique funéraire de Julius Piso à Mactar, ἐν Comptes Rendus de l' Académie des Inscriptions 1945 σ. 185 κ. ἐξ.

23. Constantine and the origins of the christian basilica, Papers of the British School at Rome 22, 1954 ἐνθα ὅμως ἀπορρίπτει τὸν ὅρον basilica discoperta.

24. Probleme des altchristlichen Kultbaues, ἐν Zeitschrift für Kirchengeschichte 59 (1940) σ. 103 κ. ἐξ. Τὸ ὄ α ὑ τ ο ὄ. History of Salonitan Christianity, Oslo. 1951.

αί ἐντός τῶν πόλεων, οὐχί πλέον αἰθουσαι—ἐκκλησιαί (Gemeindekirche) ἀλλά κανονικαί καί κατὰ τὸν γνωστὸν ἀπὸ τοῦ Δ' αἰῶνος ρυθμὸν, διὰ τὴν κοινὴν λατρείαν βασιλικαί; Ὁ Dyggve ἐπ' αὐτοῦ λέγει εὐφυστάτα ὅτι ὅταν ἐκ τῶν περιχώρων μετεφέρθη ἐντός τῶν πόλεων ἡ λατρεία τῶν μαρτύρων καὶ τὰ λείψανα αὐτῶν ἐτέθησαν ὑπὸ τὴν ἀγ. Τράπεζαν, οἱ χριστιανοὶ θὰ μετέφερον τότε καὶ τὰ ἀνάλογα κτιριακὰ μέρη τῶν νεκρικῶν βασιλικῶν, δηλ. τὴν κόγχην, τὸν τάφον καὶ τὰς κιονοστοιχίας. Τοιοῦτοτρόπως ἐκ τῆς συγχωνεύσεως τῶν δύο τούτων χριστιανικῶν κτιρίων (basilicae geminae), ἦτοι ἀφ' ἑνὸς τῆς ὑπαιθρου βασιλικῆς τῆς προοριζομένης πρὸς τιμὴν τῶν μαρτύρων καὶ ἀφ' ἑτέρου τῆς αἰθούσης τῶν πόλεων τῆς ἀφιερωμένης εἰς τὴν γενικωτέραν τοῦ Θεοῦ λατρείαν ὑπὸ τῆς κοινότητος, θὰ διεμορφώθη ἡ χριστιανικὴ βασιλικὴ Ἐκκλησία.

Ὁ δὲ πολὺς Grabar, διὰ τοῦ πρὸ δεκατριετίας ἐκδοθέντος ἀξιολογητάτου βιβλίου του «Martyrium»²⁵ πιστεύων ὅτι ἐκ τῶν μαρτυρίων — ἦτοι τῶν τάφων τῶν μαρτύρων— ὡς ἀπὸ πυρῆνος προῆλθον αἱ χριστιανικαὶ βασιλικαὶ δοξάζει ἀνάλογα πρὸς τὸν Dyggve καὶ καταλήγει εἰς παρόμοιον συμπέρασμα. Ἐπειδὴ, λέγει, περὶ τὸν τάφον τοῦ μάρτυρος ἐλάμβανε χώραν συνάθροισις πιστῶν κατὰ τὴν ἐπέτειον τῆς μνήμης του (νεκρόδειπνα κ.λ.π.) παρέστη ἀνάγκη στοῶν ἑκατέρωθεν τοῦ μαρτυρίου ἵνα προφυλάξῃ ἐκ τοῦ καύσονος καὶ τοῦ ψύχους τοὺς συνερχομένους. Ἀκολουθῶς, πρὸς καλυτέραν προστασίαν αὐτῶν, ἐτέθη στέγη ὑπὲρ τὸν κεντρικὸν ὑπαιθρον χώρον ὅστις ἔφερε τὰς πλαγίας στοὰς καὶ οὕτω προέκυψεν ἡ τρίκλιτος βασιλικὴ. Κατὰ τὴν θεωρίαν ταύτην τοῦ Grabar, ἡ ὑπαιθρος αὐτῆ νεκρικὴ βασιλικὴ, μετὰ τῶν ἀρχιτεκτονικῶν τῆς στοιχείων, συνεχωνεῖθι πρὸς τὴν τῶν πόλεων αἰθουσαν κοινῆς τοῦ Θεοῦ λατρείας, ὅτε συνηώθησαν αἱ πρότερον κεχωρισμένα λειτουργία, τῶν μαρτύρων ἀφ' ἑνὸς καὶ τῶν ἐν ταῖς πόλεσιν ἐκκλησιῶν, ἀφ' ἑτέρου. Σπουδαίαν θεωροῦμεν τὴν παρατήρησίν του ὅτι τότε, ὁμοῦ μὲ τὰ λείψανα τῶν μαρτύρων, θὰ εἰσῆλθεν εἰς τὴν κοινοτικὴν Ἐκκλησίαν καὶ ἡ εἰκονογραφία τῶν μαρτύρων.

Παρὰ τὰς ἐλλείψεις τῶν ὡς ἄνω θεωριῶν — ὧν κυριωτέρα εἶναι ἡ ἐκ τοῦ σπανιωτέρου τύπου τῆς ὑπαιθρου βασιλικῆς παράγουσα τὸν τύπον τῆς χριστιανικῆς βασιλικῆς Ἐκκλησίας—καὶ παρὰ τὸ γεγονός ὅτι ἡ λύσις τοῦ προβλήματος θὰ ἐξαρτηθῇ ἀπὸ τὴν εὑρεσιν προδρομικῶν βασιλικῶν, ἦτοι βασιλικῶν τοῦ Γ' αἰῶνος, ἀγουσῶν εὐθὺς εἰς τὰς χριστιανικὰς βασιλικὰς τὰς ἐμφανισθείσας πλήρως ἀπληρτισμένας κατὰ τὸν Δ' αἰῶνα, ὅμως τῆς ἐν τῷ μεταξῷ ἀγνοίας αὐτῶν οὐδόλως ἀποτελούσης ἰσχυρὸν argumentum ex silentio, δὲν μειοῦται τὸ παράπαν τὸ ἐκ τῶν θεωριῶν τούτων συμπέρασμα ὅτι δηλ.

25. Recherches sur le culte des reliques et l' art chrétien antique, I-II Paris 1946.

ἡ παλαιοχριστιανικὴ βασιλικὴ πρέπει πλέον νὰ θεωρεῖται ὡς προϊόν ἐξελίξεως, ἀκολουθῆσαν τοὺς σταθμοὺς τῆς διαμορφώσεως τῆς Χριστιανικῆς λατρείας. Εἰς τὴν ἐξέλιξιν αὐτὴν τῆς πρώτης ναοδομίας, θεμελιώθη ῥόλον (πιστεύομεν ἡμεῖς) ἔπαιξεν ἡ τιμὴ πρὸς τοὺς μάρτυρας, οὕτωδὲ καὶ γίνεται σήμερον περισσότερο κατανοητὴ ἢ ἀνεκαθεν πίστις τῆς Ἐκκλησίας περὶ στερεώσεως αὐτῆς διὰ τοῦ αἵματος τῶν μαρτύρων²⁶.

Γ.—Συναφὲς πρὸς τὰ ἀνωτέρω εἶναι τὸ μέγα κέρδος διὰ τὴν Ὁρθοδοξίαν τὸ ὁποῖον προσεπόρισαν κατὰ τὴν τελευταίαν τεσσαρακονταετίαν, ἀπὸ ἄλλης πλευρᾶς, αἱ ἔρευναι τῶν παλαιοχριστιανικῶν μνημείων καὶ αἱ ἐξ ἀφορμῆς αὐτῶν συνταχθεῖσαι μελέται. Τὸ βῆμα ἰδίᾳ τὸ ὁποῖον ἐδημιούργησαν παρὰ τοῖς ἀρχαιολογοῦσι θεολογικοῖς κύκλοις αἱ ἀπόψεις τοῦ Grabar καὶ Dygge—περὶ προελεύσεως τῶν βασιλικῶν ἐκ τῶν μαρτυρίων ὅπως εἶδομεν—συνέβαλε λίαν ὅπως οἱ ἐν τῇ Δύσει καὶ μάλιστα οἱ Προτεστάνται ἐνισχυθῶσιν εἰς τὴν νεωτέραν κίνησιν περὶ Ὁρθοδοξίας καὶ σκεφθῶσι σοβαρότερον περὶ Ἐκκλησίας καὶ δὴ Ὁρθοδόξου λατρείας. Τὴν ἀφύπνισιν παρ' αὐτοῖς τῆς ἀντιλήψεως τῆς θεμελιώδους σημασίας τῆς ὀρθοδόξου λατρείας, βεβαιούμεθα ἐκ τῶν διεθνῶν σχετικῶν Συνεδρίων, τῶν ἐπιστημονικῶν περιοδικῶν καὶ τῶν τελευταίων εἰδικωτέρων ἐκδόσεων. Βεβαίως προηγήθη ἡ ὑπὸ σπουδαίων θεολόγων τῶν χωρῶν αὐτῶν θεωρητικὴ μελέτη καὶ ἔξαρσις τῆς λατρείας καὶ τῆς λειτουργίας τῆς ὀρθοδόξου Ἐκκλησίας, ἀπὸ τοῦ πασιγνώστου πρίγκηπος τῆς Σαξωνίας Max²⁷ ἔπειτα τοῦ Lieb²⁸, τοῦ Kirchhoff²⁹, τοῦ Ἰουλίου Tyciak³⁰, τοῦ Casper³¹, τοῦ Wunderle³² μέχρι τοῦ Φρειδ. Heiler³³ καὶ τοῦ Benz³⁴. Ἀλλ' ἐφ' ὅσον σήμερον διαπιστοῦται καὶ ἐμπειρικώτερον, δηλ. γίνεται δεκτὸν ὅτι οἱ ναοὶ—ἐν τῇ κυριωτέρῃ αὐτῶν πρώτῃ τύπῳ ἦτοι ὡς βασιλικαί—προῆλθον ἐκ τῶν μαρτυρίων, διεμορφώθησαν τ.ἔ. διὰ συγχωνεύσεως ἐν αὐτοῖς τῆς λατρείας τῶν μαρτύρων πρὸς τὴν γενικωτέραν κανονικὴν λατρείαν (τὴν εὐχαριστίαν), ἐμφανίζεται,

26. Μεταξὺ τῶν παραγόντων τὴν βασιλικὴν ἐκ τῆς νεκρικῆς λατρείας καταλέγεται καὶ ὁ W. Seston, La culte imperial et les origines de la basilique chrétienne, ἐν Bull. de la Société Nationale des Antiqu. de France, 1948-1949 σ. 200.

27. Vorlesungen über die orientalische Kirchenfrage, Freiburg 1907.

28. Orient und Occident, Bonn 1929.

29. Der christliche Osten, Regensburg 1939.

30. Die Liturgie an Quelle östlicher Frömmigkeit, Freiburg 1937. Τοῦ αὐτοῦ, Zwischen Morgenland und Abendland, Düsseldorf 1949.

31. Die Weltverklärung im liturgischen Geist der Ostkirche 1939.

32. Über die religiöse bedeutung der Ostkirchlichen Studien, Das östliche Christentum, 10) Würzburg 1939.

33. Urkirche und Ostkirche, München 1937.

34. Kirche und Kosmos — Orthodoxes und evangelisches Christentum (Witten-Ruhr, 1950).

μάλιστα εἰς τοὺς Προτεστάντας, καὶ ἀπὸ τῆς πλευρᾶς αὐτῆς, ἡ ἀρχέγονος ὑπόστασις τῆς Ἐκκλησίας, συνδεομένη πρὸς τοὺς πάντοτε ἐν τιμῇ ἁγίου καὶ μάρτυρας, οὕτω δὲ ἀναγκάζονται οἱ ἐγκριτώτεροι ἐξ αὐτῶν, σοβαρώτερον νὰ σκεφθῶσι καὶ ἀναθεωρήσωσι τὰς πεπλανημένας περὶ ἁγίων καὶ ἱερᾶς Παραδόσεως δόξας τῶν. Ἀντιλαμβάνονται τ. ἔ. ὅτι ἡ Ἐκκλησία, ὡς θεσμός καὶ ὡς κτίριον, συνδέεται πρὸς τὴν παράδοσιν τῶν ἁγίων καὶ τῶν μαρτύρων καὶ ὅτι ἐπομένως ἡ παραθεώρησις αὐτῶν ἀποτελεῖ θεμελιώδη καὶ οὐσιαστικὴν παραποίησιν τοῦ γνησίου χριστιανισμοῦ. Ἐπειδὴ δὲ τοὺς λατρευτικούς καὶ λειτουργικούς τύπους διετήρησε μέχρι τοῦ νῦν ἡ ἡμετέρα Ὀρθόδοξος Καθολικὴ Ἐκκλησία—στοιχοῦσα καὶ ἐπομένη εἰς τὴν ἀναλλοίωτον διαδοχὴν τοῦ περιεχομένου αὐτῶν, κατὰ τοὺς παλαιοχριστιανικούς καὶ βυζαντινούς χρόνους—διὰ τοῦτο καὶ ἡ στροφή πρὸς αὐτὴν ἀποδεικνύεται ἐκ τῶν πραγμάτων στροφή πρὸς τὴν πηγὴν εἰς ἣν καὶ μόνον εὐρίσκεται ἀπαρποίητος ἡ οὐσία τῆς ἀληθείας. Ἡ ἄποψις αὕτη, τῆς διὰ τῶν ἀνασκαφῶν κατὰ τὰ τελευταῖα ἔτη χριστιανικῶν μνημείων, κατοχυρώσεως καὶ ἀναδείξεως γενικώτερον τῆς Ἐκκλησίας καὶ εἰδικώτερον τῆς Ὀρθοδόξου λατρείας, δὲν ἔχει ἐπαρκῶς ἐξετασθῆ ἐξ ἡμῶν τῶν ὀρθοδόξων ἐν Ἑλλάδι.

Δ.— Ἐνδιαφέρουσα ἀναντιλέκτως εἶναι καὶ ἡ δοθεῖσα ἐρμηνεία, τὰ τελευταῖα ἔτη, ἐπὶ τοῦ πολυσυζητουμένου θέματος τῶν βασιλικῶν μετ' ἐγκαρσίου κλίτους (Querschiff, transept) ὅπερ μορφοῦμενον ὡς γνωστόν, ἀνατολικῶς, ἢ περιορίζεται ἐντὸς τοῦ ὀρθογωνίου τῶν ναῶν, ἢ ἐξέχει πέραν τῶν πλαγίων τοίχων διὰ δύο ἐκατέρωθεν πτερυγίων. Ἀσχέτως τοῦ ἐὰν δέχωνται ἢ ὄχι οἱ ἐν τῇ Ἑσπέρᾳ περὶ τὴν χριστιαν. Ἀρχαιολογίαν διατρίβοντες, τὰ πτερύγια τοῦ ἐγκαρσίου κλίτους ὡς παστοφόρια (ὅπως ἐδέχθη ταῦτα διὰ τὰς ἑλληνικὰς χώρας ὁ διδάσκαλος ἡμῶν κ. Σωτηρίου³⁵), ὅμως ἐγκατέλειψαν τὰς παλαιὰς γνώμας τῶν Kraus³⁶, Glück³⁷ κ. ἄ., τὰς συνδεούσας τὰ ἐγκάρσια πρὸς ρωμαϊκὰ ἀρχιτεκτονικὰ στοιχεῖα καὶ διαβλέπουν τὴν ἀρχὴν αὐτῶν ἢ εἰς τὴν λατρείαν τῶν μαρτύρων (ὧν οἱ τάφοι, μάλιστα ἐν τῇ Δύσει, ἦσαν ὑπὸ τὴν ἀγ. Τράπεζαν) ἢ τὴν ὑπηγόρευσε τὴν διάπλασιν τοῦ χώρου ἕνεκα τοῦ πλήθους τῶν προσκυνητῶν (A. M. Schneider³⁸ Krautheimer³⁹,

35. Ἡ Πρόθεσις καὶ τὸ Διακονικόν, Θεολογία τ. Α' 1941 σ. 90 κ. ἐξ. Τοῦ αὐτοῦ καὶ Μ. Σωτηρίου, Ἡ βασιλικὴ τοῦ ἁγ. Δημητρίου Θεσσαλονίκης, Θεσσαλονίκη 1952, σ. 149 κ. ἐξ. Ὁ Lemerle π.χ. ἐν Philippes et la Macédoine orientale à l' époque chrétienne et byzantine, Paris 1945 σελ. 384, ἀρνείται τὸν ὄρον παστοφόρια διὰ τὰ πτερύγια.

36. Geschichte der Christl. Kunst. I. Freiburg 1896 σελ. 269 κ. ἐξ.

37. Die Herkunft des Querschiffes in der römischen Basilika und der Trikonchos, ἐν Festschrift zu 60 Geburtstag von P. Clemen, Düsseldorf 1926. σ. 201 κ. ἐξ.

38. Die Brotvermehrungskirche von Et-Tâbga am Genesarethsee, ἐν Collectanea Hierosolymitana τ. IV, Paderborn 1934 σελ. 36.

39. Proceedings of the Ahmer Philos. Soc. r. 84, 1941, σ. 412.

Grabar⁴⁰, Dyggve⁴¹), ἢ εἰς λειτουργικοὺς λόγους οἵτινες ἀπήτησαν τὴν διεύρυσιν ταύτην διὰ τὴν προσκομιδὴν τῶν τιμίων Δώρων καὶ κυκλοφορίας τοῦ πολυπληθοῦς ἱερατείου (Σωτηρίου⁴², Klauser⁴³, Lemerle⁴⁴). Ὡστε ὅπως δλόκληρον τὸ σῶμα τῶν παλαιοχριστιανικῶν βασιλικῶν οὕτω καὶ τὰ ἐγκάρσια κλίτη αὐτῶν ἐρμηνεύονται σήμερον, ὑπὸ τῶν περισοτέρων, ἐκ λατρευτικῶν ἢ ἐκ λειτουργικῶν λόγων. Ποίαν σημασίαν ἔχει καὶ τὸ πρᾶγμα τοῦτο, δὲν εἶναι, νομίζω, ἀνάγκη νὰ ἀναπτύξωμεν εὐρύτερον.

Ε.— Διχασμέναι φαίνονται αἱ ἀπόψεις τοῦ θεολογικοῦ καὶ ἀρχαιολογικοῦ κόσμου ἐκ τῶν προσφάτων ἀνασκαφῶν ὑπὸ τὸν ἅγ. Πέτρον τῆς Ρώμης. (1940-1949 καὶ 1953-1957) καὶ ἐκ τῆς πολυτελοῦς ἐκδόσεως τῶν ἀποτελεσμάτων αὐτῶν ὑπὸ τῶν Β.Μ. Apollonj Ghetti, A. Ferrua, E. Josi, E. Kirschbaum καὶ τῆς **δλης** ἀκολουθησάσης πλουσίας βιβλιογραφίας⁴⁵. Ἄλλοι ἱκανοποιήθησαν ἐκ τῶν **εὐρημάτων** γενικώτερον. Ὑπὸ ἄλλων τὰ ἀποτελέσματα τῶν ἀνασκαφῶν εἰς τὸν χῶρον τὸν εὐλαβούμενον ὡς περικλείοντα τὸν τάφον τοῦ ἀποστόλου ἔθεωρηθήσαν ἀρνητικά. Ὀρισμένοι—ἐν οἷς καὶ ὁ F. Lemerle—θεωροῦσι καταπληκτικὸν ὅτι οὐδὲν εὐρέθη σχετιζόμενον οὐσιαστικῶς πρὸς τὸν τάφον τοῦ μεγάλου ἀποστόλου. Ἐν συνεχείᾳ, λέγουν, δὲν διαπιστώθη ὅτι ἔχομεν ἐνταῦθα τὸν λεγόμενον ἱππόδρομον τοῦ Νέρωνος καὶ ὅτι, πρὸς τούτους, τὸ ἀνακαλυφθὲν εἰδωλοατρικὸν νεκροταφεῖον, ἐφ' οὗ ἰδρύθη ἡ Βασιλικὴ τοῦ ἀποστόλου, δὲν φαίνεται νὰ χρονολογεῖται πρὸ τῶν μέσων τοῦ β' αἰῶνος μ.Χ. Οἱ ἀνασκάψαντες ἐκρίθησαν αὐστηρῶς⁴⁶, ἐσημειώθη δὲ καὶ ὡς τάσις αὐτῶν, ἡ ἀναβίβασις τῶν χρο-

40. Martyrium I, σελ. 300 κ. ἐξ.

41. Probleme des altechristlichen Kultbaus, ἐν Zeitschrift für Kirchengeschichte 59, 1910, σ. 103 ἐξ.

42. Ἡ βασιλικὴ τοῦ ἁγ. Δημητρίου, σελ. 149.

43. Die Konstantinischen Altäre der Lateransbasilika, ἐν Römische Quartalschrift XLIII (1935) σ. 183. Ἐπίσης Das Querschiff der römischen Prachtbasiliken des IV Jahrh., ἐν Forschungen und Vorschritte XII, 1937 σελ. 57.

44. Philippos, σελ. 375. Ὁ Lemerle σχετίζει πρὸς τὴν αὔξησιν τοῦ ἀριθμοῦ τῶν τραπεζῶν τῆς Προθέσεως (σελ. 380). Παλαιότερον ὁ G r i s a r τὸ ἐγκάρσιον τῶν ρωμαϊκῶν βασιλικῶν εἶχεν ἐρμηνεύσει ὡς ἀποτέλεσμα τῆς ἀνάγκης τοποθετήσεως τραπεζῶν διὰ τὰς προσφοράς καὶ ἐδωλίων δι' ὀρισμένα πρόσωπα (Storia di Roma e dei Papi nel medioevo τ. I, Roma (1908) σ. 348 κ. ἐξ. Τὰς παλαιότερας θεωρίας περὶ ἐγκαρσίου κλίτους βλ. ἐν Th. K l a u s e r, Das Querschiff. Γενικώτερον, σύνοψιν δλων βλ. ἐν Γ. καὶ Μ. Σ ω τ η ρ ῖ ο υ, ἐνθ' ἄν. σελ. 147 καὶ Ἄ. Ὁ ρ λ ἄ ν δ ο υ, Ἡ ξυλόστετος βασιλικὴ τῆς μεσογειακῆς λεκάνης, τ. Α'. Ἀθῆναι 1952 σ. 162 κ. ἐξ.

45. Esplorazioni sotto la confessione di San Pietro in Vaticano eseguite negli anni 1940—1949 Citta del Vaticano 1951. Τὰς σχετικὰς μελέτας βλ. ἐν J o s é R u y s s c h a e r t, Recherches et études autour de la Confession de la Basilique Vaticane (1940—1958), Vaticano 1958 σελ. 33 κ. ἐξ.

46. A. M. S c h n e i d e r, Das Petrusgrab am Vatikan, ἐν Theolog. Litera-

νολογιῶν τῶν εὐρημάτων, ἐν τῇ ἐπιθυμίᾳ ἐμφανίσεως ἐν Ρώμῃ πάλιν ἐτέρων παλαιότερων χριστιανικῶν στοιχείων. Μνημονεύομεν, ὡς παράδειγμα, ἐν μικρὸν εἰδωλολατρικὸν μαυσωλεῖον χρησιμοποιηθὲν κατόπιν ὑπὸ τῶν Χριστιανῶν καὶ κοσμηθὲν διὰ μωσαϊκῶν ὅπερ ὁ Kirschbaum χρονολογεῖ περὶ τὸ 260, πρᾶγμα τὸ ὁποῖον θεωρεῖ πάντῃ ἀπαράδεκτον ὁ Lemerle⁴⁷. Ζυγостаτοῦντες ὁμοῦς τὰ πράγματα καὶ ἀφίνοντες κατὰ μέρος τὰς, ἐντεῦθεν ἢ ἐκεῖθεν, ὑπερβολάς, νομίζομεν ὅτι ἡ αὐστηρότης μεθ' ἧς φιληδοῦσί τινες τὰ πάντα νὰ περιβάλλωσιν, ὑπερέβη τὰ ὅρια ἐνταῦθα διότι τὰ εὐρήματα δὲν ἦσαν ἀνάξια λόγου. Πρῶτον, διότι διεπιστώθη ἡ Κωνσταντίνειος Βασιλικὴ τοῦ ἁγ. Πέτρου κειμένη παρὰ τὸ ἀρχαῖον νεκροταφεῖον, ὅπως θέλει ἡ παράδοσις. Ἐνημερώνει ἀρκούντως τὸ βιβλίον τοῦ Prandi, *La zona archeologica della Confessione Vaticana* (1957) καὶ ἡ πρόσφατος μελέτη τοῦ José Ruyschaert, *Recherches et études autour de la Confession de la Basilique Vaticane*⁴⁸ (1958), εἰς ἣν ἀναφέρονται ὀνομαστικῶς αἱ 289 τὸν ἀριθμὸν μελετᾶται αἱ ἐλθοῦσαι εἰς φῶς ἐξ ἀφορμῆς τῶν ἀνασκαφῶν τοῦ ἁγ. Πέτρου. Δεύτερον, διότι εὐρέθησαν παρὰ τὴν Confessio (κρύπτῃν—ὁμολογητήριον) πολλὰ σπουδαῖστα μαυσωλεῖα ἔχοντα ἐπιγραφάς, (ἐλληνικὰς καὶ λατινικὰς) σαρκοφάγους, τοιχογραφίας, —ὄλικὸν δηλ. σπουδαιότατον. (Ἐκ τῶν σημαντικωτέρων εἶναι τὰ μαυσωλεῖα K, Q, O, V, H-Φ). Ἦδη ἡ καθηγήτρια τοῦ Πανεπιστημίου τῆς Ρώμης ἐπιγραφολόγος δις Marg. Guarducci⁴⁹ ἐπελήφθη τῆς ἐκδόσεως τῶν ἐπιγραφῶν τούτων. Τρίτον, διότι εὐρέθη ἡ κόγχη τῆς Κωνσταντίνειου βασιλικῆς, τὸ δάπεδον τοῦ πρεσβυτερίου καὶ ἡ θέσις τοῦ κιβωρίου. Ἐν τῇ ἀψίδι ἀπεκαλύφθη τοῖχος (γενόμενος μάλιστα ἀντικείμενον πολλῶν συζητήσεων) ὁ λεγόμενος «ἐρυθρὸς τοῖχος» (muro rosso) εἰς ὃν σχηματίζεται ταφικὸν τι κτίσμα μετ' ἐπαλλήλων κογχιδίων καί, εἰς τὸ ὕψος τοῦ κάτω κογχιδίου, δύο κιονίσκων ἀνεχόντων εὐρὺ ἐπιστύλιον. Τοῦτο ἡρμηνεύθη ὡς τὸ «τρόπαιον» τοῦ ἁγ. Πέτρου, περὶ οὗ ὀμιλεῖ περὶ τὸ 200 μ.Χ. ὁ πρεσβύτερος

turzeitschrift 77, 1952 σ. 321—326 καὶ ἰδίᾳ P. Lemerle, ἐν *Revue des 'Etudes byzantines* τομ. X, 1953, σ. 210—211. Πρὸς καὶ Κ. Καλοκύρη, *Δι' πρόσφατοι ἀνασκαφικαὶ ἐρευναι εἰς τὸν ἁγ. Πέτρον τῆς Ρώμης*, ἐν «Ὁρθοδόξῳ Σκέψει» 15 Ἰανουαρ. 1960, ἀριθ. φύλ. 1, ἐν σελ. 8 κ. ἐξ.

47. Kirschbaum, *Ein altchristliches Mausoleum unter der Peterskirche*, *Das Münster* 2, 1950, σ. 400 κ. ἐξ. καὶ Lemerle, *Revue des 'Etudes Byzantines*, X, 1953, σ. 210.

48. Ἐδημοσιεύθη ἐν *Triplice omaggio a Sua Santità Pio XII*, τόμ. II. Città del Vaticano MCMLVIII.

49. I graffiti sotto la confessione di Sam Pietro in Vaticano, 2 τόμ. Città del Vaticano 1958, καὶ τῆς ἰδίας, *Un iscrizione greca della necropoli vaticana*, ἐν *Atti dec. III. Congresso internazionale di epigrafia greca e latina*, Roma, 1956. (Δὲν εἶδα).

τῆς Ρώμης Γάιος, ἀλλ' ἡ κριτικὴ θεωρεῖ τὸ πρᾶγμα λίαν ἀμφίβολον⁵⁰. Κάτωθεν τοῦ χώρου τούτου ἐσημειώθησαν τάφοι ἐξ ὧν δύο παλαιότεροι τοῦ ἐρυθροῦ τοίχου. Περὶ τὸ κέντρον καὶ ὑπὸ τὰ θεμέλια αὐτοῦ εὑρέθησαν λείψανα ἐν μαρμαρεπενδύτῳ θήκῃ. Βεβαίως δὲν ὑπάρχει ἀρχαιολογικὴ βεβαιότης ὅτι εἰς τὸ σημεῖον τοῦτο πρέπει, ὅπωςδῆποτε, νὰ διαβλέψωμεν τὸν τάφον τοῦ ἀποστόλου, ἐφ' ὅσον καὶ ἄλλοι τάφοι εὑρέθησαν εἰς τὸν τεταραγμένον τοῦτον χώρον. Ἄλλ' ὅτι δὲν ἀνευρέθη οὗτος (ἐν τῇ ἀναμενομένῃ μάλιστα μνημειακῇ του μορφῇ) δὲν ἀντιλέγει εἰς τὴν παράδοσιν εἰς βεβαίωσιν τῆς ὁποίας ἦλον εἰς φῶς ἐπικλήσεις, τοῦ ἁγίου κεχαραγμένοι ἐπὶ τῶν τοίχων τοῦ παρὰ τὴν confessio μαυσωλείου (ὑπὸ τὸ γράμ. Η), ὡς βλέπομεν εἰς τὴν δημοσίευσιν τῆς Guarducci, «Cristo e san Pietro in un documento preconstantiniano della necropoli vaticana» (Rome 1953 εἰκ. 17).

Ἐννοεῖται ὅτι καὶ τὴν στιγμὴν αὐτὴν μεγάλη συζήτησις γίνεται ἐξ ἀφορμῆς τῶν in situ εὐρημάτων. Οἱ μὲν σκεπτικοὶ ἐπέχουν, οἱ δὲ «Καθολικώτεροι» ἐνθουσιάζονται, ἐνῶ ἕτεροι ἀναμένουν περισσότερα στοιχεῖα. Ὁ ὄρος ἐξ ἄλλου «τ ρ ό π α ι ο ν» περὶ οὗ ὁμιλεῖ ὁ Γάιος («ἐγὼ δὲ τὰ τρόπαια τῶν ἀποστόλων ἔχω δεῖξαι...»), εἰς Βατικανὸν τοῦ Πέτρου καὶ εἰς τὴν Ὡστίαν ὁδὸν τοῦ Παύλου⁵¹) συζητεῖται ἤδη ὑπὸ τοῦ Klausner⁵², τῆς Mohrmann⁵³ καὶ τοῦ Bernardi⁵⁴. Ἐπειτα ἡ μνεῖα τοῦ Martyrologium Hieronymianum τοῦ 5ου αἰῶνος, περὶ ἑορτασμοῦ in catacumbas τῆς μνήμης τῶν ἀποστόλων Πέτρου καὶ Παύλου (γνώσται δὲ εἶναι αἱ ἐγγάρακτοι ἐπικλήσεις αὐτῶν εἰς τὴν κατακόμβην τοῦ ἁγ. Σεβαστιανοῦ⁵⁵) θεωρουμένη σχετικὴ πρὸς τὴν ἐν τῷ Depositio Martyrum (354) παρεχομένην χρονολογίαν 258, ἐν ᾗ ὑποτίθεται μεταφορὰ ἐκεῖ τῶν λειψάνων τῶν⁵⁶ τὰ «κοιμητήρια» ἐν τῇ Ρώμῃ τῶν ἀποστόλων, ὡς ἀναφέρει ὁ Εὐδῆβιος⁵⁷ τὸ «τρόπαιον» τοῦ ἁπ. Πέτρου εἰς τὸ Βατικανὸν κ.λ.π., περιπλέκουν

50. O L e m e r l e πχ. ἐν Revue des E'tudes Byz. τ. X. (1952) Paris 1953, σελ. 211 δὲν δέχεται κἀν τὸ εὐρημα χριστιανικόν, ὅπερ, ἐξ ἄλλου, θεωρεῖ ὡς «une extrême pauvreté».

51. Παρ' Εὐδῆβιου, ἐν Schwartz, Leipzig 1903, II, 25, 6—7.

52. Die Römische Petrustradition im Lichte der neuen Ausgrabungen unter der Peterskirche (=Arbeitsgemeinschaft für Forschung des Landes Nordrhein-Westfalen, Geisteswissenschaft, 24) Westdeutscher Verlag, 1956 σ. 20, 21, 69, 81 κ.ἐξ.

53. A propos de deux mots controversés de la latinité chtétienne, Tropaeum-Nomen, ἐν Vigiliae christianae, 1954, τ. VIII σελ. 154 κ. ἐξ.

54. Le mot τρόπαιον appliqué aux martyrs, ἐν Vigiliae christianae, ἐνθ' ἄν. σελ. 174 κ. ἐξ.

55. S t y g e r, Märtyrer Gräfte, Berlin 1935, τ. 1.

56. L i e t z m a n n, Petrus und Paulus in Rom, Berlin 1927², σ. 122. Διὰ τὸ Depositio Martyrum βλ. M o m m s e n, Chronica minoræ saec. IV. V. VI. VII, Berlin 1891 σ. 70 κ. ἐξ.

57. Ἐνθ' ἄν. II, 25, 5-7.

ἀληθῶς τὰ πράγματα, παρὰ τὴν καταφανῆ ἐπιθυμίαν τῶν ἐρευνητῶν νὰ συμβιβάσουν κείμενα καὶ εὐρήματα. Ἐπειδὴ δηλ. ἰδίᾳ τὸ *Martyrologium Hieronymianum* σημειοῖ τριπλοῦν ἑορτασμὸν τῶν κορυφαίων ἀποστόλων: III Kal. Jul. Petri in Vaticano, Pauli vero in via Ostiensi utrumque in Catacumbas (Tusco et Basso consulibus)⁵⁸, τινὲς τῶν σημερινῶν ἐρευνητῶν, ὡς ὁ Josi⁵⁹ καὶ ὁ Testini⁶⁰, διὰ νὰ δικαιολογήσουν τὴν ἑορτὴν in catacumbas δέχονται μεταφορὰν ἐκεῖ μέρους μόνον τῶν λειψάνων (καὶ δὴ τῶν κεφαλῶν τῶν ἀποστόλων) οὕτω δὲ ἐξοικονομοῦν καὶ τὸ ἄνευ κεφαλῆς λείψανον τὸ ὑπὸ τὸν ἐρυθρὸν τοῖχον τῶν ἀνασκαφῶν τοῦ Βατικανοῦ. Ἐξ ἀντιθέτου ὁ A. M. Schneider δὲν δέχεται ἑορτασμὸν τῶν Ἀποστόλων ὑπὸ τῆς Ἐκκλησίας in catacumbas—διότι τὸ 258 αἰ κατακόμβαι δὲν ἦσαν εἰς τὴν δικαιοδοσίαν τῆς Ἐκκλησίας—ἀλλὰ ὑπὸ τινῶν τῶν αἰρετικῶν κοινοτήτων (ἰσῶς τῶν γνωστικῶν) δι' ἧς δὲν ἦτο ἐπιτρεπτός ὁ ἑορτασμός εἰς τὸ Βατικανὸν καὶ τὴν Ὀστίαν.⁶¹ Οὕτως ἔχομεν ἐρμηνείας ἐπὶ ἐρμηνειῶν καὶ ἀπόψεις ἐπὶ ἀπόψεων, κυρίως πρὸς συμβιβασμὸν κειμένων, χρονολογιῶν καὶ εὐρημάτων καὶ ὁ ἀγὼν ἐξακολουθεῖ ἀκριτος.

ΣΤ.—Λίαν ἐνδιαφέρουσα ἐγένετο καὶ ἡ κατὰ τὸ 1944 ἀποκάλυψις τῶν τοιχογραφιῶν τοῦ ἐπ' ὄνοματι τῆς Θεοτόκου τιμωμένου ναοῦ ἐν Castelseprio παρὰ τὸ Μιλᾶνον. Αἱ παραστάσεις αὐτοῦ, ὡς τοῦ Εὐαγγελισμοῦ, τοῦ Ὑδατος τῆς ἐλέγξεως, τοῦ Ταξειδίου εἰς Βηθλεέμ, τῆς Γεννήσεως, τῆς Ἐτοιμασίας τοῦ Θρόνου καὶ πρὸ πάντων τῆς Ὑπαπαντῆς, καίτοι ἀνάγονται ὅπως δὴποτε εἰς τὴν περίοδον ἀπὸ τοῦ Ζ-Ι αἰῶνος, ἐν τούτοις εἶναι τοιαύτης ἐκτελέσεως ὥστε, ἐκ πρώτης ὄψεως ἔχει τις τὴν ἐντύπωσιν ὅτι ἀντικρῶζει Παλαιολόγια ἔργα (Ὑπαπαντῆ). Οἱ κατὰ τὸ 1948 ἐκδόσαντες τὸ μνημεῖον H. Bognetti, Alb. de Capitani d'Arzago καὶ Cino Chierici⁶² εὐρίσκουν ἀνατολικὸς χαρακτῆρας εἰς τὴν τέχνην αὐτοῦ, ὅπερ καὶ τοποθετοῦν εἰς τὸν Στ—Ζ' αἰῶνα. Ἀντιθέτως ὁ K. Weitzmann⁶³ σχετίζων τὰς τοιχογραφίας πρὸς ὠρισμένα εἰκονογραφημένα

58. De Rossi-Duchesne, ἐν *Acta Sanctorum*, II Bruxelles 1894.

59. Ipotesi sulla traslazione delle sole teste degli apostoli in Catacumbas in seguito all' editto di Valeriano del 258, ἐν *Rivista di archeologie cristiana* 1953 τόμ. 29 σελ. 94—95.

60. Le presunte reliquie dell' Apostolo Pietro e la traslazione ad Catacumbas, ἐν *Πεπραγμ. τοῦ Νου Διεθνoῦς Συνεδρίου τῆς Χριστ. Ἀρχαιολογ.*, Città del Vaticano 1957 σ. 529 κ. ἔξ.

61. Die Memoria Apostolorum an der Via Appia, ἐν *Nachricht. Akad. Wissensch. in Göttingen, Philologisch—Historische Klasse*, 1951 σ. 1—15. Παραπλήσια φρονεῖ καὶ ὁ J. Carcopino, *Les dissidents des catacumbes*, ἐν *De Pythagore aux Apôtres*, σ. 225 κ. ἔξ.

62. *Santa Maria di Castelseprio. Milano 1948*

63. *The Fresco Cycle of S. Maria di Castelseprio: Princeton Monographs in Art and Archaeology*, 26, 1951.

χειρόγραφα, χρονολογεῖ αὐτάς τὸν Ι' αἰῶνα καὶ παραδέχεται ὡς ἔργα Ἑλλήνου καλλιτέχνου. Καὶ ὁ Crabar⁶⁴ πιστεύει ὅτι ἡ εἰκονογραφία τοῦ ναοῦ εἶναι ἑλληνική—*«un spécimen des pénétrations grecques dans l'art d'Occident»* περὶ τὸν Ι' αἰῶνα—σχετίζει δὲ ταύτην πρὸς μικρογραφίας τῶν ἀρχῶν τῆς ἀναγεννήσεως τῶν Μακεδόνων. Τέλος ὁ V.Lazaref⁶⁵, θεωρῶν τὴν εἰκονογραφίαν τοῦ Castelseprio ἔργον τεχνίτου ἐκ Κωνσταντινουπόλεως, τοποθετεῖ εἰς τὸν Ζ' αἰ., διὰ δογματικούς λόγους. Νομίζομεν ὅτι ἡ προταθεῖσα συσχέτισις τῶν τοιχογραφιῶν τοῦ μνημείου πρὸς τὴν Santa Maria Antiqua τῆς Ρώμης ὀδηγεῖ εἰς τὴν ὀρθοτέραν λύσιν ἀπὸ ἀπόψεως χρονολογίας καὶ καταγωγῆς τῶν τοιχογραφιῶν⁶⁶.

Z.—Πρὸς τὰς ὡς ἄνω ἐν τῇ Δύσει ἐνδιαφερούσας ἐρευνας ἱκανοποιητικώτατα καὶ πλουσιώτατα ὑπῆρξαν τὰ ἀποτελέσματα τῶν ἀρχαιολογικῶν ἀνασκαφῶν καὶ μελετῶν ἐν Ἀνατολῇ δι' ὧν ἐνδιαφέροντα λίαν θέματα ἀρκούντως προωθήθησαν καὶ διεφωτίσθησαν. Σημειοῦμεν τὰ πλούσια συμπεράσματα ἐκ τῆς δημοσιεύσεως ὑπὸ τῶν H. Hörmann, J. Keil, F. Miltner καὶ G. Sotiriou τῶν ἐρευνῶν εἰς ἁγ. Ἰωάννην Ἐφέσου, ἃς ἤρχισεν ἡ Ἑλληνικὴ ἐπιστῆμη ἐπεράτωσε δὲ ἡ αὐστριακῆ⁶⁷. Σπουδαιότατη συμβολὴ εἰς τὴν Ἀρμενικὴν ἀρχιτεκτονικὴν (ἥτις ὡς γνωστὸν, ἔχει δεσμοὺς πρὸς τὴν Βυζαντινὴν) ἐγένοντο αἱ ἐργασίαι τῶν Κατσάντριάν⁶⁸ καὶ Γιαράλοφ⁶⁹. Πολύτιμος μάλιστα ἡ ὑπὸ τοῦ πρώτου χρονολογικῆ παράθεσις τῶν ἀρμενικῶν μνημείων καὶ ἡ διευκρίνισις, ἐξ ἀφορμῆς τοῦ καθεδρικοῦ ναοῦ τῆς παλαιᾶς ἀρμενικῆς μητροπόλεως Ani, ὅτι οἱ τροῦλλοι ἐπὶ τετραγώνου κτιρίου ἢ ἐπὶ κύκλου δὲν διαστέλλονται τόσον γεωγραφικῶς, ὡς εἶχεν ὑποθέσει ὁ Strzygowski, θεωρήσας χαρακτηριστικὸν τῆς Ἀνατολῆς τὴν τετράγωνον βᾶσιν τῆς δὲ Ρώμης τὸν κύκλον⁷⁰.

Διὰ τοὺς οἴκους λατρείας τῆς Συρίας καὶ μάλιστα τὰς χρησιμοποιουμένας πρὸς τοῦτο ἐνταῦθα, κατὰ τὸν Ι' αἰῶνα ἰδιωτικὰς οἰκίας, πρόοδον ἀναμφιβόλως ἀπετέλεσε τὸ βιβλίον τοῦ J. Lassus, Sanctuaires chrétiens de Syrie,

64. Les fresques de Castelceprio, ἐν Gazette des Beaux-Arts, Paris, 37, 1950 σ. σ. 107—114.

65. Αἱ τοιχογραφίαι τοῦ Castelseprio, κριτικὴ τῆς θεωρίας τοῦ Weitzmann ἐπὶ τῆς μακεδονικῆς ἀναγεννήσεως (ρωσιστ.) ἐν Vizantijskij Vremennik, Μόσχα, τόμ. 7, 1953 σελ. 359 κ. ἐξ.

66. V o l b a c h - H i r m e r, Frühchristliche Kunst, München 1958 σελ. 34 καὶ G r a b a r - S k i r a, La peinture byzantine Geneve 1953 σελ. 84 κ. ἐξ.

67. Die Johanneskirche. Forschungen in Ephesos, IV, 3. Wien 1951.

68. L' architecture arménienne, Essai analytique. Vostan, Cahiers d'histoire et de civilisation arméniennes I, 1948-1949 σ. 55 κ. ἐξ.

69. Architektura Armenii, μετὰ τοῦ I. Buniatov, Μόσχα 1950.

70. Les origines de la cathédrale d' Ani, ἐν Actes du VIe Congrès intern. d'Etudes Byzantines, Paris (1948) 1951, II, σ. σ. 203—210.

(Paris 1947) εἰς τὸν ὁποῖον, πλὴν τῶν ἄλλων, κατέλεξεν οὗτος τοιούτων οἰκιῶν παραδείγματα, οὕτω δὲ ἠυξήθησαν αἱ γνώσεις ἡμῶν περὶ τῶν ὡς οἰκῶν λατρείας χρησιμοποιηθεισῶν ἰδιωτικῶν οἰκιῶν, περὶ ὧν ἐξ ἄλλου αἱ ἀνασκαφαὶ τῆς Δούρας καὶ προηγουμένως αἱ ὑπὸ τὸν ἄγ. Κλήμεντα⁷¹, ἄγ. Ἰωάννην καὶ Παῦλον⁷² κ.λ.π. τῆς Ρώμης—εἶχον ἱκανοποιητικώτατα ἐνημερώσει. Τὸ συμπέρασμα ὁμῶς τοῦ Lassus, περὶ τῆς ἐκ τῶν τοιούτων οἰκιῶν διαμορφώσεως τῶν Ἐκκλησιῶν, ὅτι δηλ. «des Eglises sont restées des maisons dans lesquelles une basilique avait fait intrusion⁷³», εἶναι λίαν συζητήσιμον.

Πρόδος ὁμοίως ἐπετεύχθη διὰ τῆς ὑπὸ τοῦ ἀνωτέρω καὶ τοῦ Thalenko ἐρεύνης τοῦ προβλήματος τῶν ἐξεδρῶν—Ἀμβῶνων τῶν Συριακῶν βασιλικῶν, αἵτινες μᾶλλον ὡς σύνθρονα—ὡς ἤδη παρετηρήθη—κείμενα περὶ τὸ μέσον ὁμῶς τοῦ μεσαίου κλίτους τῶν ἐν τῇ χώρᾳ ταύτῃ βασιλικῶν, πρέπει νὰ θεωρῶνται. Ὁ Thalenko ἀπέδειξεν⁷⁴ ὅτι αἱ ἐξέδραι αὗται ἀπαντῶσιν εἰς μαρτύρια καὶ βασιλικὰς τῆς βορείου Συρίας, ἐν τῷ μέσῳ τῶν ναῶν (πρόκειται περὶ ναῶν μὴ ἐχόντων σύνθρονον εἰς τὴν ἀψίδα τοῦ ἱεροῦ Βήματος) ἀπὸ τοῦ Δ' αἰῶνος μέχρι τῆς ἀραβικῆς κατακτήσεως, καὶ ἐβεβαίωσε τὸ σχῆμα καὶ τὴν μορφήν αὐτῶν. Πρόκειται δηλ. περὶ ἡμικυκλικῆς ἐξέδρας μετὰ συνεχοῦς ἐσωτερικοῦ ἐδράνου καὶ θρόνου στενοῦ εἰς τὸ μέσον τῆς κόγχης προοριζομένου οὐχὶ διὰ κάθισμα τοῦ ἐπισκόπου (τοῦτο ἀποκλείει ἡ στενότης του) ἀλλὰ δι' ἐναπόθεσιν τοῦ Ἱ. Εὐαγγελίου. Ἐκ τοῦ τοιούτου δὲ σχήματος τῶν ἀμβῶνων—συνθρόνων τούτων πιστεύει ὁ Thalenko (καὶ νομίζομεν ὀρθῶς) ὅτι ἐπηρεάσθη τὸ εἰκονογραφικὸν θέμα τῆς Πεντηκοστῆς.

Διὰ τὸν ἐν Π α λ α ι σ τ ῖ ν η (Ἱεροσόλυμα) Τάφον τοῦ Χριστοῦ ὁ Dyggve πρό τινος ἀφιέρωσεν ἐνδιαφέρουσαν μελέτην ἐξετάζουσαν τὸ μνημεῖον τῆς Κωνσταντινείου ἐποχῆς⁷⁵, ἰδίᾳ δὲ τὸ ζήτημα τῆς εὐρείας Θόλου ἥτις, φαίνεται, ἐκάλυπτε τὸ μνημεῖον τοῦτο καὶ τῆς ὁποίας εἶχον ἤδη βεβαιωθῆ τὰ λείψανα. Ἀφορμηθεὶς ἐκ τοῦ λόγου ὅτι ὁ Εὐσέβιος (Βίος Κωνσταντίνου III, 34) δὲν ἀναφέρει ταύτην ἐν τῇ περιγραφῇ τοῦ ναοῦ, νομίζει ὅτι τὸ μέρος τοῦτο (τὸ ἐξώτατον) ἦτο ὑπαιθρον κατὰ τοὺς χρόνους τοῦ Μ. Κωνσταντίνου, μορφούμενον διὰ κίονων, δι' ὧν περιβάλλετο τὸ ἐν τῷ μέσῳ μάρτυριον, ὅπως τοῦτο παρῆσταται καὶ εἰς τὸ περίφημον ἐλεφάντινον τῆς Ἐθν. Πινακοθήκης τοῦ Μονάχου, ὅπερ ἀντιγράφει τοῦτο. Τὸ πρᾶγμα ὁμῶς εἶναι συζητήσιμον ὃ δὲ ἡμέτερος Ἄ.Ν.

71. Ὁ ρ λ ἄ ν δ ο ς, ἐνθ' ἄν. σελ. 16.

72. Αὐτ. σελ. 18.

73. Ἐνθ' ἄνωτ. σελ. 206.

74. Ὁ ρ λ ἄ ν δ ο ς, ἐνθ' ἄν. II, σελ. 564.

75. J. Lassus - G. Thalenko, Ambons syriens, ἐν Cahiers archéologiques, V, Paris 1951.

76. La question du Saint-Sepulchre à l' époque constantinienne, ἐν Actes du VI Congrès intern. d' Études byzant., Paris 1948 (1951) II, σ. 113 κ. ἔξ.

Ἐπιπέδου⁷⁷ ἔσχεδίασε προσφάτως τὸ τμήμα τοῦτο διὰ τῆς παραδεδομένης θόλου, ἣς τὰ λείψανα δέον νὰ θεωρῶνται Κωνσταντινεία.

Εἰς τὴν Αἴγυπτον ὁ J. Doresse ἠρεύνησε δύο κοπτικὰς μονὰς τοῦ Ἀ' αἰῶνος, περὶ ὧν ἐλάχιστα ἐγνωρίζομεν, ἤτοι τὴν τοῦ ἁγ. Ἀντωνίου καὶ ἁγ. Παύλου, εἰς τὴν ἔρημον τῆς ἐρυθρᾶς θαλάσσης⁷⁸. Ἐνδιαφέρουσαι ἀπεδείχθησαν αἱ τοιοχογραφίαι αὐτῶν, ὧν, αἱ βυζαντινῆς τεχντροπίας, ἀνάγονται εἰς τὸν X αἰῶνα, αἱ δὲ κοπτικῆς, εἰς τὸν XI-XIII.

Σπουδαιοτάτη, ἀναμφιβόλως, εἶναι ἡ πρόδος ἥτις ἐπετελέσθη χάρις εἰς τὴν ἀνασκαφικὴν ἔρευναν καὶ μελέτην χριστιανικῶν καὶ βυζ. μνημείων τῆς βορείου Ἀφρικῆς ἰδίᾳ τῆς Τριπολιτιδος καὶ Τυνησίας. Οὕτω τὸ 1953 εἶδε τὸ φῶς ἡ πρώτη καὶ μόνη μέχρι τῆς στιγμῆς ἀρτία κριτικὴ ἔκδοσις τῶν παλαιοχριστιανικῶν μνημείων τῆς Τριπολιτιδος ὀφειλομένη εἰς τοὺς J.B. W. Perkins καὶ K. G. Goodchild⁷⁹. Εἰς τὴν Καρχηδόνα, ἐξ ἄλλου, καὶ ἐπὶ τῆς ἀνατολικῆς κλιτύος τοῦ ὄρους τῆς ἁγ. Μονίκης, ὁ Picard⁸⁰—ἔστις ὡς εἶδομεν ἀνέσκαψε τὴν βασιλικὴν τοῦ Πείσωνος εἰς Μακτάρ—ἀνέσκαψεν ὑπόγειον μαρτύριον ἄθικτον μετὰ ἐνδιαφέροντος μωσαϊκοῦ διακόσμου. Εἰς τὴν Γιούγκαν τέλος, ἀνατολικῶς τῆς Τυνησίας, ὁ P. Garrigue διὰ τῆς ἀνασκαφῆς αὐτοῦ ἐδώρησατο εἰς τὴν χριστιανικὴν ἀρχαιολογίαν σπουδαίαν παλαιοχριστ. βασιλικὴν τοῦ Στ' αἰ., μετὰ προσηρημένου νοτίως μαρτυρίου, σχηματιζομένην δὲ ἀνατολικῶς εἰς τρίκογχον καὶ ἐφωδιασμένην—κατὰ τὸ μεσαῖον κλίτος, δι' ἐξέδρας, τοῦ τύπου τῶν συριακῶν ἀμβώνων—συνθρόνων⁸¹.

Καθῆκον εἶναι εἰς τὴν παροῦσαν ἀνασκόπησιν νὰ μνημονεύσωμεν καὶ τὴν σπουδαιοτάτην συμβολὴν τῆς Ἑλλάδος εἰς τὰς τελευταίας προόδους τῆς χριστιανικῆς καὶ βυζαντινῆς Ἀρχαιολογίας. Μετὰ τὰς προπολεμικὰς ἀνασκαφὰς εἰς Θεσσαλονικὴν (ἁγ. Δημήτριον), Θεσσαλικὰς Θήβας, Νικόπολιν Ἡπείρου, Φιλίππους Μακεδονίας, εἰς νήσους κ.λ.π., διὰ τῶν ὁποίων ἀπεκαλύφθησαν σπουδαιοτάται βασιλικαί, μεταπολεμικῶς ἕνα μέγα-θὰ ἔλεγον καταπληκτικόν - πλῆθος τοιούτων μνημείων ἦλθεν εἰς φῶς, ὅπερ οὐ μόνον νέα εἰδικώτερα προβλήματα θέτει καὶ τεθειμένων τοιούτων συμβάλλει εἰς τὴν λύσιν, ἀλλὰ καὶ γενικώτερον ἐμφανίζει, ἐν τῇ χώρᾳ ἡμῶν, ἕνα ἀκμαῖον καὶ ἐν πλήρει, ναοδομικῇ καὶ ἄλλῃ δράσει χριστιανισμὸν κατὰ τὸν Ε' καὶ Στ' αἰῶνα,

77. Ἐνθ' ἄν. II, σελ. 606.- Διόρθωσις.

78. Deux monastères coptes oubliés: Saint-Antoine et Saint-Paul dans le désert de la mer Rouge, ἐν Revue des Arts, Paris 1952 σ. 3—14.

79. The Christians Antiquities of Tripolitania, ἐν Archaeologia, 95, London 1953, σ. 1—82.

80. Chapelle chrétienne à Carthage, ἐν Fasti Archaeologici, τ. V. 1952, n. 5658.

81. Une basilique byzantine à Junca en Byzacène, ἐν Rivista di Archeolog. Christ. Rom; 27, 1951, σ. 204 κ. ἐξ. καὶ ἐν Mélanges d' archéologie et d' histoire publiés par l' École française de Rome, 65, 1953 σ. 173 κ. ἐξ.

περὶ τοῦ ὁποίου καὶ δὲν ἔχομεν ὅσας θὰ ἠθέλαμεν ἄλλοθεν πληροφορίας. Ἀναφέρω ὅλας ἐνδεικτικῶς τὰς βασιλικὰς: α) ἐν Π ε λ ο π ο ν ν ῆ σ ω, ἥτοι τῶν Αἰγυπτίων (μυχὸς Κορινθιακοῦ), τῆς Σικυῶνος, τῆς Σκουτέλλας καὶ τὴν ἔτι ὑπὸ τοῦ κ. Πάλλα ἀνασκαπτομένην, ὑπερβαίνουσαν δὲ τὰ 100 μ. εἰς μῆκος, βασιλικὴν τοῦ Λεγαίου (Κόρινθος), β) ἐν Ἀ τ τ ι κ ῆ, τὴν τῆς Βραυρῶνος, γ) ἐν Ἡ π ε ἰ ρ ω, τὴν Δ' τῆς Νικοπόλεως, δ) ἐν Μ α κ ε δ ο ν ῖ α, τὴν νέαν τῶν Φιλίππων, ε) ἐν Ε ὕ ρ υ τ α ν ῖ α, τὴν τοῦ Κλαυσείου, στ) ἐν Χριστιανικαῖς Θήβαις τῆς Θ ε σ σ α λ ῖ α ς, τὰς νέας ἐξερευνήσεις τοῦ κ. Σωτηρίου, ζ) τὴν βασιλικὴν καὶ τὴν Παλαιοχριστ. οἰκίαν ἐν Ἐ ρ μ ῖ ο ν η. Ὅμοίως καὶ τὰς βασιλικὰς τῶν ν ῆ σ ω ν, ὡς τοῦ «Ἐμπορίου» τῆς Χίου, τοῦ Μαστιχαρίου τῆς Κῶ, τῆς Ἀρνίθας ἐν Ρόδῳ, τῶν Καταπόλων τῆς Ἀμοργοῦ, τῆς Πανόρμου, Χερσῶνος, Σύτας καὶ Βυζαρίου, ἐν Κρήτῃ. Μόνον εἰς τὴν τελευταίαν ταύτην—τὴν Κρήτην λέγω—ἀριθμοῦνται σήμερον 45 παλαιοχριστιανικαὶ βασιλικαί, ὧν ἱκανὸς ἀριθμὸς ἀνεσκάφη κατὰ τὴν τελευταίαν δεκαετίαν.

Πᾶσαι αὗται αἱ βασιλικαὶ—καὶ πλῆθος ἔτι ἄλλων—ἐμφανίζουσι σήμερον τὴν Ἑλλάδα σημαντικώτατον κέντρον ἕπερ βεβαίως συνέβαλεν εἰς τὴν ἐξέλιξιν τῆς χριστιανικῆς τέχνης. Ἡ ἀρχιτεκτονικὴ διάπλασις τῶν μνημείων τούτων, οἱ τύποι αὐτῶν, (βασιλικαὶ συνήθειαι, ἢ μετ' ἐγκαρσίου κλίτους, ἢ σταυρόσχημοι), τὰ πολλὰ βαπτιστήρια, τὰ διακονικὰ καὶ τὰ λοιπὰ προσκτίσματα, τὰ πλούσια μωσαϊκὰ δάπεδα (ὡς τῆς Ἐρμιόνης, Κλαυσείου κλπ.) καὶ ὁ ἐξαιρετὸς πολλακίς γλυπτικὸς διάκοσμος αὐτῶν, εἶναι ἢ καλλιτέρα ἀπόδειξις περὶ τούτου. Βέβαιον, πρὸς τούτοις, πρέπει νὰ θεωρεῖται, ὡς νομίζομεν, ὅτι ἡ μελέτη τῶν εὐρημάτων τῶν μνημείων τούτων, ἐν σχέσει μάλιστα πρὸς τὰς πατερικὰς καὶ ἄλλας πηγὰς, θὰ ἐπιχύσῃ περισσώτερον φῶς εἰς τὴν μορφήν τῆς ἀρχαίας λειτουργικῆς πράξεως ἀλλὰ καὶ τῆς ἐπιστήμης τῆς Ἐκκλησιαστ. Ἱστορίας καθόλου. Ἀπὸ ἀπόψεως ὁμοίως ἀρχιτεκτονικῆς ἢ ἑλληνικῆς ἐπιστήμης ἱκανὰ διεφώτισε διὰ τοῦ ἐξαιρετοῦ ἔργου τοῦ ἀκαταπονήτου ἐρευνητοῦ, Ἀκαδημαϊκοῦ κ. Ὀρλάνδου «Ἡ ξυλόσπετος βασιλικὴ τῆς μεσογειακῆς λεκάνης» (Ἀθῆναι 1952 τ. Α', 1954 τ. Β.,) ἕπερ ἐκρίθη ἤδη, ἐν Revue des Etudes byzantines, (τ. XIII, 1955 σελ. 211) ὡς τὸ «plus important ouvrage et le plus utile instrument de travail mis à la disposition...des fouilleurs»⁸².

Η—Εἰς τὰ νεώτερα ἐπιτεύγματα τῆς ἡμετέρας ἐπιστήμης πρέπει νὰ κατατάξωμεν καὶ τὰς προσφάτους πολυπληθεῖς ἐρεῦνας τὰς ἀφορώσας εἰς τὴν παλαιοχριστιανικὴν, ἰδίᾳ δὲ εἰς τὴν βυζαντινὴν ζωγραφικὴν. Τὸ 1947 ὁ La-

82. Ἀπὸ τῆς ἀπόψεως ἐπίσης, τῆς Ἐκκλησ. Ἱστορίας εἶναι ἐπίσης εὐχάριστον ὅτι ἤρχισε καὶ ἐν Ἑλλάδι, διὰ τοῦ ἀρμοδίου καθηγητοῦ, ἡ ἐκμετάλλευσις τῶν ἀρχαιολογικῶν δεδομένων πρὸς διαφώτισιν καὶ κατοχύρωσιν ζητημάτων τῆς Ἱστορίας τῆς Ἐκκλησίας, ὄντος ἐξ ἄλλου τούτου καὶ τακτικοῦ μέλους καὶ ἡμετέρας Ἀρχαιολογικῆς Ἐταιρείας.

zeref εἰς τὴν Μόσχαν ἐξέδωκε τὴν «Τέχνην τοῦ Νόβγκοροδ», βιβλίον εἰς ὃ ἐκτίθεται καὶ ἡ συμβολὴ τοῦ κατὰ τὸν ΙΔ' αἰ. ἀκμάσαντος ζωγράφου Θεοφάνους τοῦ «Ἑλληνο». Τὸ 1948 ὁ Talbot Rice ἐκυκλοφόρησε ἐν Λονδίῳ τὸ «Byzantine Painting and Developments in the West before A. D. 1200» τὸ δὲ 1953 ὁ Grabar (ἐκδοσις Skira), τὸν ἔξοχον ἐξ ἀπόψεως κειμένου καὶ πινάκων, τόμον «La peinture byzantine». Πρὸ τριετίας (1956) οἱ Felicetti — Libenfels, τὸ ἐνδιαφέρον ἔργον «Geschichte der byzantinischen Ikonmalerei» (Olten - Lausanne), ὁμοίως δὲ πρὸ τριετίας (1956) οἱ Γ. καὶ Μ. Σωτηρίου, τὸν ἀξιόλογον τόμον «Εἰκόνες τῆς Μονῆς Σινᾶ», νῦν δὲ καὶ τὸ κείμενον. Μόλις προσφάτως (1958) οἱ Volbach καὶ Hirmer, ἐξέδωκαν ἐν Μονάχῳ τὸν πολυτελέστατον τόμον «Frühchristliche Kunst» εἰς ὃν καὶ ἡ παλαιοχριστιανικὴ ζωγραφικὴ — κατακομβῶν καὶ ἄλλων μνημείων — ἀντιπροσωπεύεται. Μόλις ἐπίσης προσφάτως ὁ Louis Réau (1958) ἐκυκλοφόρησεν ἐν Παρισίοις τὸν ὅτον τόμον τοῦ ὀγκώδους τριμεροῦς ἔργου τοῦ «Iconographie de l' art chrétien», εἰς ὃ ἐπιχειρεῖται γενικὴ ἀνάλυσις τῶν θεμάτων τῆς ἀγιογραφίας, μὲ λαϊκώτερόν πως ὅμως τρόπον καὶ μὲ προτίμησιν καὶ γνῶσιν τῶν ἐν τῇ Δύσει ἀπαντῶντων. Πρὸςτούτοις, πλῆθος μελετῶν ἀφορωσῶν εἰς τὴν ζωγραφικὴν ἐπὶ μέρους μνημείων (ὡς τῆς Ραβέννης, τοῦ Μιλάνου, Βαλκανίων κ.λ.π.) ἔρχονται καθ' ἡμέραν εἰς φῶς. Εὐχάριστος εἶναι ἐξ ἄλλου ἡ ὁσημέραι ἐπιτυγχανομένη κατανόησις ἐν τῇ Ἑσπερίᾳ τοῦ χαρακτῆρος καὶ τῆς οὐσίας τῆς Βυζαντινῆς ζωγραφικῆς. Κατανοοῦντες οἱ ξένοι, ὀλίγον κατ' ὀλίγον, τὸν χαρακτῆρα τῆς ὀρθοδόξου λατρείας, ἀντιλαμβάνονται καὶ τὸν χαρακτῆρα τῆς ἀγιογραφίας τῆς Ὀρθοδοξίας, ὅτι δῆλον ὅτι οὗτος δὲν εἶναι ἀπλῶς θρησκευτικὸς, ἀλλὰ θεολογικὸς καὶ λειτουργικὸς (πρᾶγμα ὅπερ στερεῖται καθόλου ἢ δυτικῆ ἀγιογραφία) ὡς τοιοῦτος δὲ ὅλος ἰδεαλιστικὸς καὶ ἐξπρεσσιονιστικὸς, τ. ἔ. ἐκφραστικὸς «τοῦ μυστηρίου τῆς λατρείας» καὶ τῆς πραγματικότητος ἣτις «οὐκ ἔστιν ἐκ τοῦ κόσμου τούτου». Ὅπως καὶ ἀλλαγῆ ἔσημειώσαμεν, «ὁ βυζαντινὸς ζωγράφος θεολογῶν ζωγραφίζει καὶ ζωγραφίζων θεολογεῖ». Ἐπὶ πλέον, σήμερον, ἀπομακρύνονται οἱ ἐν τῇ Δύσει ἀπὸ τὸ καταθλιψάν τὴν τέχνην ιδεῶδες τῆς Ἀναγεννήσεως, ἥτοι τοῦ νατουραλισμοῦ καὶ τῆς ὠραιοπαθείας, πρὸς δὲ συνέκρινον, προσεμέτρουν καὶ ἠξιολόγουν πᾶσαν ζωγραφικὴν δημιουργίαν, κατανοοῦσι δὲ καὶ δικαιοῦσι τὸν ὑψηλὸν χαρακτῆρα τῆς βυζαντινῆς ζωγραφικῆς. Μὲ τὴν στρεφὴν μάλιστα τῶν Γερμανῶν πρὸς τὴν παράδοσιν αὐτῶν ἐν ἣ ἀπεκαλύψαμεν τὸν μεσαιωνικὸν αὐτῶν ἐξπρεσσιανισμόν, ὃν εἶχεν ἐκμηδενίσει τὸ ρεῦμα τῆς Ἀναγεννήσεως, μὲ τὴν ἔξαρσιν ὑπὸ τῶν ἀνατολιστῶν τῶν κλειστῶν γραμμῶν τῆς αἰγυπτιακῆς τέχνης καὶ μὲ τὸν τονισμόν ὑπὸ τῶν, περὶ τὴν προῖστορίαν ἀσχολουμένων, τοῦ μινωικοῦ ἐξπρεσσιονισμοῦ (ὄρα π.χ. πρόσωπον καὶ ὀφθαλμὸν λεγομένης «Παριζιάνας»), αὐξάνεται καθ' ἡμέραν ἡ προσήκουσα ἐκτίμησις πρὸς τὴν βυζαντινὴν ζωγραφικὴν, δὲν εἶναι δὲ ὑπερβολὴ ἐὰν εἴπωμεν ὅτι καὶ οἱ θιασῶται τῆς λεγομένης «μοντέρνας» τέχνης,

πλέκουν σήμερον ἐγκώμια, μάλιστα τοῦ βυζαντινοῦ—ὡς λέγουν—Πριμιτιβισμού. Διὰ τοῦτο μόνον ἄγνοια τῶν τοιούτων κινήσεων καὶ ἔλλειψις κατανοήσεως τῆς οὐσίας τῆς βυζαντ. ζωγραφικῆς, ὡς στοιχείου ἀπαραιτήτου τῆς ὀρθοδόξου λαρείας, ἀποτελεῖ ἡ θλιβερὰ διαπίστωσις ὅτι ναοὺς τινὰς ἡμῶν, κατακλύζουσι εἰσέτι, κατ' εὐθεῖαν ἀντίγραφα τῶν Δυτικῶν, δογματικῶς πολλακίς ὑποπτα, ἢ ἐπηρεασμένα ἀπὸ τὴν ἄσχετον πρὸς τὴν βυζαντινὴν ζωγραφικὴν ὀρθοδοξίαν, ζωγραφικὴν τῆς Ἀναγεννήσεως. Ἀλλ' εἶναι ἀντιθέτως παρήγορον ὅτι καὶ παρ' ἡμῖν ὑφίσταται καὶ καθ' ἡμέραν αὐξάνει ζωηρὰ καὶ ἀξιόλογος κίνησις πρὸς εἰκονογραφικὴν ἀποκάθαρσιν, λειτουργοῦσι δὲ καὶ ἐργαστήρια δοκίμων περὶ τὴν ἱερὰν βυζαντινὴν ζωγραφικὴν ἀγιογράφων^{82α}.

Ἄλλὰ καὶ τὰ προβλήματα τῆς ζωγραφικῆς, τῆς περιόδου τῆς χαρακτηριζομένης ὡς Παλαιολογεῖου Ἀναγεννήσεως, ἐσημείωσαν ἐσχάτως πρόοδον. Εἰς ταύτην λίαν σημαντικὴ ἐγένετο ἡ συμβολὴ τοῦ Ἀμερικανικοῦ Ἰνστιτούτου Κ)πόλεως ὅπερ ἐσυνέχισε μεταπολεμικῶς τὰς ὑπὸ τοῦ Whittmore (1936) ἀρξαμένας ἐν Κωνσταντινουπόλει ἐργασίας, ἐπέτυχε δὲ τὸν καθαρισμὸν πολλῶν τοιχογραφιῶν τοῦ παρεκκλησίου τῆς ἐν τῇ Πόλει ταύτῃ περιφήμου Μονῆς τῆς Χώρας (Κεχρίε - Τζαμί) τοῦ ΙΔ' αἰῶνος καὶ ἐδημοσίευσεν ἀκολούθως διὰ τοῦ Paul Underwood⁸³, τὰ λαμπρὰ ἀποτελέσματα. Ἡ ἀποκαλυφθεῖσα μεγαλειώδης Ἀνάστασις τοῦ Χριστοῦ (διὰ τῆς σκηνῆς τῆς εἰς Ἄδου Καθόδου) μὲ τὴν ὀρμητικότητα τῶν κινήσεων, τὴν εὐγένειαν τῶν φυσιογνωμιῶν καὶ τὴν θαυμαστὴν ἰσορροπίαν τῆς, ἐπειτα ἡ τῆς θεραπείας τῆς θυγατρὸς τοῦ Ἰαείρου κ.ἄ. καταλέγονται εἰς τὰ ὠραιότερα ἔργα τῆς βυζαντ. ζωγραφικῆς τῶν παλαιολογεῖων χρόνων. Εἰς τὴν διαφώτισιν τῆς τέχνης τῆς περιόδου ταύτης ἀξιόλογος συμβολὴ ἐγένοντο δύο ἔργα τοῦ κ. Ξυγγοπούλου ἤτοι, «Ἡ ψηφιδωτὴ διακόσμησις τοῦ ναοῦ τῶν Ἀγ. Ἀποστόλων Θεσσαλονίκης» (Θεσσαλονίκη 1953) καὶ τὸ «Thessalonique et la peinture Macédonienne» (Ἀθῆναι 1955) καὶ ἡ ἐν τῷ ἔργῳ τῶν Γ. καὶ Μ. Σωτηρίου, «Ἡ βασιλικὴ τοῦ Ἀγ. Δημητρίου Θεσσαλονίκης», (Ἀθῆναι 1952), ἀνάλυσις τῶν Μακεδονικῆς σχολῆς τοιχογραφιῶν, τοῦ παρὰ τὸν ναὸν παρεκκλησίου τοῦ ἁγ. Εὐθυμίου, ἔργων τῶν ἀρχῶν τοῦ ΙΔ' αἰῶνος.⁸⁴ Τὸ δὲ ἀκανθῶδες πρόβλημα

82α. Περὶ πάντων τούτων λεπτομερῶς, βλ. τὴν μελέτην ἡμῶν «Ἡ οὐσία τῆς Ὀρθοδόξου ἀγιογραφίας», δημοσιευομένην ἤδη τμηματικῶς ἐν τῷ περιοδικῷ «Ἐκκλησίαν».

83. The Frescoes in the Karige Cami 1956. Πρβλ. καὶ First preliminary Reports on the Restoration of the frescoes in the Karige Cami at Istanbul by the byzantine institute, 1952-1953 ὑπὸ P. Underwood.

84. Τὸ βιβλίον ἐξ ἄλλου τοῦ Σ. Πελεκανίδου, Καστοριά, Ἰ Αἰ βυζαντιναὶ τοιχογραφίαι, Θεσσαλονίκη 1953—, καίτοι μέχρι τῆς στιγμῆς ἔχομεν μόνον τοὺς Πίνακας μὴ ἐκδοθέντος τοῦ, ἑτοίμου, ὡς πληροφοροῦμαι, κειμένου—ἀπετέλεσε προσφορὰν ἀναμφιβόλως σημαντικωτάτην.

τῆς λεγομένης «Κρητικῆς σχολῆς» τῆς βυζ. τέχνης — σχολῆς ἣτις ἐξετόπισε τὴν Μακεδονικὴν καὶ ἐκυριάρχησεν εἰς ὅλην τὴν Ὁρθοδοξίαν ἀπὸ τοῦ ΙΣΤ' αἰῶνος — σημαντικῶς, νομίζομεν, προήχθη ἐσχάτως, διαπιστωθέντος, διὰ πολλῶν παραδειγμάτων τοῦ κέντρου ἐκείνου (Κρήτη) εἰς τὸ ὅποιον ὀριστικῶς διεμορφώθη ἢ ἐν λόγῳ σχολῆς, μετὰ τὴν ἄλωσιν τῆς Κωνσταντινουπόλεως. Ἡ δημοσιευθεῖσα γενικὴ μελέτη περὶ τῶν τοιχογραφιῶν τῆς Κρήτης⁸⁵, εἰς ἣν κατεβλήθη προσπάθεια ἀνάλυσεως τῶν παραδειγμάτων τούτων καὶ διὰ φωτογραφιῶν βεβαιώσεως αὐτῶν, ἔπειτα τὸ ἀκολουθῆσαν βιβλίον τοῦ Α. Ευγυποῦλου «Σχεδιάσμα τῆς Ἱστορίας τῆς θρησκευτικῆς ζωγραφικῆς μετὰ τὴν ἄλωσιν» — ἔργον κόπου πολλοῦ, χρόνου μακροῦ καὶ πείρας πλουσίας — καὶ αἰ εἰς τὰ «Κρητικὰ Χρονικά» ἐργασίαι τοῦ Ἐμμ. Χατζηδάκη — μάλιστα ἢ περὶ τοῦ σπουδαίου ζωγράφου Εὐφροσύνου⁸⁶, — πληροφοροῦσι, νομίζομεν, ἐπαρκῶς ἐπὶ τούτου.

Ἐξ ὧσων ἀνωτέρω διὰ βραχυτάτων ἐξεθέσαμεν ἐσχηματίσθη, ἔστω καὶ ὠχρά, ἢ εἰκὼν τῶν ἐπ' ἐσχάτων προόδων τῆς Χριστιανικῆς καὶ Βυζαντινῆς Ἀρχαιολογίας. Αὐταὶ ἀφορῶσιν, ὡς εἶδομεν, εἰς διαφώτισιν καὶ προώθησιν γενικωτέρων προβλημάτων, ὡς τὸ τῆς καταγωγῆς τῆς χριστιανικῆς τέχνης, τὸ τῆς προελεύσεως τῆς χριστιανικῆς βασιλικῆς, τὸ τῆς σχέσεως ναοδομίας καὶ ὀρθοδόξου λατρείας, τὸ τῆς γενέσεως τοῦ ἐγκαρσίου κλίτους τῶν βασιλικῶν, ἢ προβλημάτων σχετικῶν πρὸς τὸν χαρακτῆρα τῆς βυζαντινῆς ζωγραφικῆς, πρὸς περιόδους καὶ τάσεις αὐτῆς. Εἰς τὰς ἐπιτευξεις τῆς χριστιανικῆς καὶ βυζαντ. ἀρχαιολογίας περιλαμβάνονται αἱ ἀνασκαφαί, αἱ ἔρευναι καὶ αἱ πλούσιαι εἰς συμπεράσματα ἐκδόσεις αἱ ἀφορῶσαι εἰς τὰ μνημεῖα τῆς Δύσεως (Ρώμης) καὶ τῆς Ἀνατολῆς, ἰδίᾳ δὲ τῆς Κων. πόλεως, τῆς Μ. Ἀσίας, Ἀρμενίας, Συρίας, Παλαιστίνης, Αἰγύπτου καὶ βορ. Ἀφρικῆς καὶ τέλος τῶν Βαλκανίων ἐν οἷς μάλιστα τῆς Σερβίας (Δαλματία) καὶ τῆς Ἑλλάδος. Ἐκ τῆς ἐπισκοπῆσεως πάντων τούτων ἐν συμπεράσματι ἐξάγεται: Ἡ ἐκ τῶν πραγμάτων ἐπιβληθεῖσα ἔξις πρὸς τὴν Ἀνατολὴν ὡς κοιτίδος τόσον τῆς χριστιανικῆς τέχνης ὅσον καὶ τοῦ ἐν τῇ Ὁρθοδόξῳ Ἐκκλησίᾳ αὐτῆς διαφυλαχθέντος γνησίου Χριστιανισμοῦ. Τὰ μνημεῖα, ἀδιάφορα πρὸς τὰ συμφέροντα τῶν ἀνθρώπων, διαλαλοῦντα ἐκ τῶν ἐρεπιῶν αὐτῶν ποῦ διετηρήθη ἀλώβητος ἢ λατρεία, καλοῦσι λοιπὸν πρὸς τὴν Ὁρθοδοξίαν πάντα τὰ τέκνα τὰ ἀπεσχισμένα τῆς Ἐκκλησίας. Εἰς τὴν Ὁρθοδοξίαν ἢ οὐσία τοῦ Χριστιανισμοῦ, εἰς τὴν Ὁρθοδοξίαν ἢ πνευματικὴ λατρεία, εἰς τὴν Ὁρθοδοξίαν ἢ ἀληθῆς τέχνη, δι' ἧς ἐκφράζεται, ἢ τὴν οὐσίαν ταύτην ἐκφράζουσα λατρεία...

Καὶ τὴν στιγμὴν καθ' ἣν ἐπιστρατεύονται αἱ τεχνικαὶ πρόοδοι τῶν φυσικῶν ἐπιστημῶν διὰ διαπλανητικὸς θριάμβους ἀκραδάντως πιστεύομεν ὅτι

85. Κ. Καλοκύρη, Αἱ βυζαντινὰ τοιχογραφία τῆς Κρήτης, Ἀθήναι 1957.

86. Τόμ. Ι', τεῦχος ΙΙ. Μάιος—Αὐγούστος 1956, σελ. 273 κ. ἔξ.

καὶ αἱ ἀλματώδεις πρόοδοι τῆς χριστιανικῆς Ἀρχαιολογίας — ἐν συναρτήσε βεβαίως πρὸς τὰς προόδους τῶν ἄλλων τῆς Θεολογίας κλάδων καὶ τῆς Οἰκουμενικῆς Κινήσεως — σημαίνουσαι δικαίωσιν τῆς Ὁρθοδοξίας, κομίζουσι καὶ τὸ χαροποῦν μήνυμα τῆς, βραδέως μὲν ἀλλ' ἀσφαλῶς, συντελουμένης ψυχικῆς καὶ ἠθικῆς προόδου τῶν λαῶν, πρὸς τὴν Μίαν, Ἁγίαν, Καθολικὴν καὶ Ἀποστολικὴν Ἐκκλησίαν, τὴν ἐπὶ γῆς στρατευομένην ἐν Οὐρανῷ δὲ θριαμβεύουσαν.

Ἀθῆναι 25-11-1959.